

WIKTORIA GAWRYJOLEK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

FOTOGRAFIA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY NA PRZYKŁADZIE MANIPULACJI ZDJĘCIAMI JÓZEFA STALINA

1. Wprowadzenie. 2. Rozwój fotografii i manipulacja zdjęciami. Rys historyczny. 3. Manipulacje z wykorzystaniem fotografii Józefa Stalina. 4. Analiza wizerunku Józefa Stalina. 5. Podsumowanie

Słowa kluczowe: Józef Stalin, ZSRR, fotografia, historia fotografii, retusz, manipulacja, propaganda, wizerunek

1. WPROWADZENIE

W pracy zostanie podjęty temat manipulacji z wykorzystaniem fotografii Józefa Stalina w celach propagandowych. Analiza obejmuje lata 1945–1953. Celem artykułu jest próba określenia, w jaki sposób użycie fotografii wpłynęło na kreowanie wizerunku Józefa Stalina, a także budowanie kultu jego osoby. Autorka udowadnia, że wykorzystywanie zdjęć w propagandzie jest skuteczną metodą manipulacji. Dodatkowo metoda ta pozwala na szybkie rozpowszechnienie zmanipulowanych treści na dużą skalę, a dzięki temu wywieranie wpływu na większą liczbę ludzi. Przekazywanie informacji za pomocą obrazów daje możliwość zrozumienia ich przez większe grono odbiorców, gdyż nie wymaga umiejętności czytania lub znajomości danego języka. Fotografie bardziej niż tekst zapadają w pamięć i oddziałują na emocje. Część odbiorców nie zdaje sobie sprawy, iż zdjęcia także mogą kłamać. Chce udowodnić, że manipulacja fotografiami Józefa Stalina miała istotny wpływ na przebieg procesu kreowania wizerunku wodza oraz postrzeganie jego osoby.

Poszukiwania badawcze w niniejszej pracy realizowane będą z wykorzystaniem metody analizy materiałów graficznych. Analizie poddane zostaną zmanipulowane fotografie, mające wpływ na kształtowanie kariery politycznej Józefa Stalina w latach 1945–1953.

Artykuł składa się z trzech części. W części pierwszej zawarty będzie rys historyczny dotyczący wybranej problematyki – autorka omówi rozwój fotografii oraz

proces ich retuszu na przestrzeni lat. Wymienione zostaną najważniejsze w tej dziedzinie postaci oraz urządzenia wraz z technikami, jakimi posługiwano się w celu wykonywania zdjęć. Poruszone zostanie zagadnienie manipulacji w fotografii prasowej. Całość dopełniona zostanie licznymi przykładami fotografii zmanipulowanych. Omówiona zostanie także kwestia stosowania manipulacji przez polityków ZSRR, w tym Józefa Stalina.

W części drugiej zostanie opisana postać Józefa Stalina oraz stosowane przez niego manipulacje, których dopuszczał się, wykorzystując do tego fotografię. Następnie autorka przedstawi najważniejsze wydarzenia, mające wpływ na jego dojście do władzy oraz trwający w tym czasie proces budowania autorytetu i kultu wodza. Zajmie się analizą konkretnych przykładów przerobionych fotografii, z których wycięte zostały poszczególne postaci, oraz upiększanych portretów wodza z wykorzystaniem technik retuszu fotografii stosowanych po II wojnie światowej. Przyjrzy się także zdjęciom, na których Stalin widniał w towarzystwie znaczących polityków. Poruszona zostanie również kwestia wpływu propagandy na życie obywateli ZSRR oraz kultu Józefa Stalina trwającego przez trzy lata po jego śmierci.

Część trzecia poszerzy zagadnienie dotyczące propagowania kultu Józefa Stalina. Zawierać będzie analizę działań podejmowanych w celu kreowania jego wizerunku na przestrzeni lat. Przedstawione zostaną przykłady i techniki manipulacji oraz zastraszania stosowane przez wodza w celu wywarcia wpływu na społeczeństwo ZSRR. Całość dopełni analiza wizualnych prezentacji przywódcy w mediach oraz fotografii ukazujących społeczny wizerunek wodza w trakcie ważnych wydarzeń. Omówione zostaną zdjęcia Józefa Stalina, na których widnieje w towarzystwie dzieci, a także te, które miały za zadanie wywołać w odbiorcy silne emocje. Opisany zostanie proces tworzenia pozytywnego wizerunku idealnego przywódcy.

2. ROZWÓJ FOTOGRAFII I MANIPULACJA ZDJĘCIAMI RYS HISTORYCZNY

Słowo fotografia zaczerpnięte zostało z dwóch greckich wyrazów oznaczających światło (*phōtós*) oraz piśnię (*gráphō*)¹. Obecnie *fotografowaniem* nazywamy czynność, która polega na wykonaniu zdjęcia sprzętem – aparatem fotograficznym. Celem tego postępowania jest zarejestrowanie danego momentu, który zapisuje się w postaci obrazu². Natomiast słowo *zdjęcie* odnosiło się dawniej do ukazywania różnych rzeczy na obrazach lub rysunkach w jak najwierniejszy sposób. Obecnie zdjęciem możemy nazwać to, co zostało stworzone za pomocą aparatu fotograficznego i stanowi treść obrazu³. Rozwój fotografii trwa nieprzerwanie od początku XIX w., pomimo wielu przeszkód związanych z procedurą powstawania zdjęć. Sam czas naświetlania był bardzo długi, a dodatkową przeszkodą był także brak

¹ Por. *fotogram*, w: W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Warszawa 2000, 179.

² A. Niklas, T. Niklas, *Historia fotografii*, Poznań 2021, 10.

³ Muzeum Fotografii w Krakowie, tablica: *Co robi zdjęcie?*

możliwości ukazania pełnej palety barw. Postęp w dziedzinie fotografii trwa już niemal 200 lat, technologia stale się rozwija. Sama fotografia z biegiem czasu staje się coraz bardziej ceniona, jest wciąż rozpowszechniana, coraz więcej osób ma możliwość kontaktu z nią⁴. Aktualnie stosujemy fotografię cyfrową⁵.

Zdjęcie 1. Walery Rzewuski, Portret rodziny Lubomirskich, Kraków, ok. 1875–1888, mokry kolodion na szkłe, negatyw

Źródło: Opracowanie własne.

Pierwszym urządzeniem, na którym próbowano utrwalić rzeczywistość, była *camera obscura*. Była to ciemna skrzynka, pudełko lub pomieszczenie z otworem, przez który do wnętrza dostawało się światło. Znajdująca się w środku szyba odbijała obraz widoczny przed *camerą obscurą*, który następnie był wyświetlany w sposób odwrócony⁶. Za datę powstania tego urządzenia uznaje się 1553 r., a wynalazcą był Giambattiste della Porta⁷.

Zdjęcie 2. Camera obscura

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Camera_obscura#/media/Plik:Camera_obscura_2.jpg

⁴ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 11.

⁵ Sposób utrwalenia obrazu poprzez rejestrację światła za pomocą czujnika w aparacie.

⁶ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 7.

⁷ T. Goban-Klas, *Zarys historii i rozwoju mediów. Od malowideł naskalnych do multimediów*, Kraków 2001, 24.

Na początkowym etapie rozwoju fotografii ważną rolę odegrał Joseph Nicéphore Niépce, któremu udało się zachować obraz widoczny w *camerze obscurae*. Swoje odkrycie nazwał heliografią, a polegało ono na tworzeniu fotografii przez oddziaływanie światła na papier, w wyniku czego tworzone obraz za pomocą procesu fotochemicznego. W późniejszym czasie pozwoliło to na utworzenie negatywu. W dalszym okresie Niépce zaczął współpracować z Louistem Daguerre'em. Pracowali oni nad tym, aby można było wykonywać coraz lepsze odbitki. Po śmierci J.N. Niépce'a (1833 r.) Daguerre sam dążył do tego, aby rozwój fotografii nie zwalniał. Przyczynił się on do wdrożenia istotnego ulepszenia w tym procesie, które miało znaczący wpływ na cały wynalazek, dlatego też został on nazwany „wynalazcą fotografii”⁸. Wprowadził także zmianę nazwy, która została nadana pierwszym zdjęciom przez Niépce'a – heliografię przemianował na dagerotypię. Stałe udoskonalenia i próby wykonywania fotografii doprowadziły do utworzenia prawdopodobnie pierwszego zdjęcia, na którym uwiecznieni zostali ludzie. Powstało ono około 1836 r., a jego autorem był właśnie Daguerre. Ukazana została na nim ulica Paryża. Pomimo iż na zdjęciu widoczna jest tylko jedna postać, w rzeczywistości podczas jego wykonywania znajdowało się tam wiele osób. Dlaczego zatem nie są one widoczne na fotografii?⁹ Zaobserwować można tu bowiem skutki wspomnianego wcześniej problemu, którym był długi czas naświetlania. Mógł on trwać między 10 a 15 minut. Mężczyzna ukazany na zdjęciu przez dłuższy czas stał w jednym miejscu, dlatego udało się uwiecznić go na fotografii. Pozostałe osoby jedynie przechodziły, były zatem zbyt szybkie, aby móc się na niej znaleźć¹⁰.

Zdjęcie 3. Louis Jacques Mandé Daguerre, Pierwsze zdjęcie ludzi

Źródło: <https://smarthistory.org/daguerre-paris-boulevard/>

⁸ Daguerre zyskał to miano dzięki osiągnięciu korzystniejszych warunków umowy po negocjacjach ze spadkobiercami Niépce'a. Zdawali sobie oni sprawę z zasług Daguerre'a, gdyż to on wprowadził do wynalazku chlorek srebra.

⁹ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 13–14.

¹⁰ R. Easby, *Louis Daguerre, Paris Boulevard or View of the Boulevard du Temple*, <https://smarthistory.org/daguerre-paris-boulevard/> (dostęp: 15.11.2023).

Daguerre nie skupiał się na tym, aby ogłaszać o swoich dokonaniach oraz postępie, jaki zachodził w dziedzinie fotografii. Był zbyt pochłonięty pracą nad dalszym rozwojem swoich dotychczasowych wynalazków. Znalazła się jednak inna osoba, która postanowiła jawnie powiedzieć o dokonaniach Daguerre'a, a przedtem także Niépce'a. Był to Dominique François Arago, który opowiedział o tym podczas zebrania Francuskiej Akademii Nauk. Wydarzenie to, ze 7 stycznia 1839 r., zostało uznane za „narodziny fotografii”¹¹. Niewiele później, gdy coraz więcej osób dowiadywało się o postępie, jaki następował w dziedzinie fotografii, popularne stały się dagerotypy. Dały one wiele możliwości i wciąż zwiększało się zainteresowanie nimi. Dagerotyp stał się techniką, która pozwalała pokazać na fotografii wiele szczegółów. Zdjęcie tworzyło się na metalowej, posrebrzana płycie. Nie było jednak możliwości stworzenia kopii wykonanego zdjęcia. Ważne było, aby przechowywać je w specjalnych warunkach, które zapobiegały uszkodzeniu, na przykład w ramach za szkłem oraz w etui¹².

Inną istotną postacią, która przyczyniła się do rozwoju fotografii, był William Henry Fox Talbot. Stworzył on kalotypię, która łączyła się z dagerotypią. Wszystko zaczęło się, gdy wspólnie z żoną udali się w podróż poślubną nad jezioro Como. Talbot, zachwycony widokami, chciał zatrzymać je na dłużej w postaci rysunków. Nie miał jednak zadowalających zdolności, aby dobrze odwzorować rzeczywiste widoki. Zapoczątkowało to w nim chęć do stworzenia wynalazku, dzięki któremu będzie możliwe zatrzymanie wspomnień w postaci fotografii. Tym oto sposobem powstały rysunki fotogeniczne. Podczas ich powstawania obraz był nanoszony na kartkę papieru, która była pokryta mieszaniną azotanu srebra oraz soli kuchennej. Dało to możliwość powielania fotografii. Stworzona w ten sposób technika otrzymała nazwę kalotypii, a następnie zyskała miano talbotypii. Talbot dalej pracował nad udoskonaleniem stworzonych przez siebie wynalazków. Jako pierwszy na świecie napisał książkę, która poświęcona była fotografii. Chciał pokazać, jak ważne i przydatne w życiu codziennym są jego odkrycia. Pomimo iż na początku prawa autorskie utrudniały przekazywanie wiedzy na temat wynalazku Talbota, z czasem był on coraz bardziej popularny¹³.

Kolejną postacią, która przyczyniła się do rozwoju fotografii był Jean-Baptiste-Gustave Le Gray. Postanowił on wykorzystać w procesie fotograficznym kolodion, czyli roztwór bawełny strzelniczej, która rozpuszczana była w mieszaninie eteru oraz alkoholu, a w późniejszym okresie również jodku potasu¹⁴. Całość procesu polegała na umieszczeniu otrzymanej substancji na szklanej płytce oraz dodaniu azotanu srebra. Następnie płytka trafiała do urządzenia, którym robiono fotografię. Zauważyć można było wyraźny postęp w czasie naświetlania, gdyż został on znacznie skrócony i trwał od kilku sekund do maksymalnie minuty. Powstałe w ten sposób zdjęcia zazwyczaj wymagały retuszu. Kolejnym problemem był ciężar sprzętu potrzebnego

¹¹ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 15.

¹² M. Grąbczewska, *Dagerotyp lustrzany obraz przeszłości*, https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza/obiekty,586,obiekt_dagerotyp.html (dostęp: 15.11.2023).

¹³ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 19-21.

¹⁴ P. Janczaruk, *Notatki do fotochemii*, <https://besaofotografii.wordpress.com/2018/12/08/notatki-do-fotochemii/> (dostęp: 16.11.2023).

do wykonania fotografii – jego waga mogła osiągać nawet kilkadziesiąt kilogramów. Przetransportowanie go przez jedną osobę było niemożliwe. Ważnym aspektem był także rozwój w dziedzinie optyki. Pozwoliło to na tworzenie obiektywów o większej jasności niż były wówczas¹⁵. W 1854 r. popularne stały się *carte de visite*. Były to małe fotografie przypominające wizytówkę. Zazwyczaj wykonywano ich od sześciu do ośmiu na raz. Metoda ta zyskała popularność również dzięki swojej korzystnej cenie i większej dostępności.

W latach 60. i 70. XIX w. zaczęto korzystać z ambrotypii. Proces ten polegał na nałożeniu kolodionu na blaszane płytki¹⁶. Później fotografia zostawała „uczulana” oraz naświetlana. Po wywołaniu suszono ją i zabezpieczano przed uszkodzeniami. Dokładne zabezpieczenie pozwoliło dużej liczbie fotografii, wykonanych metodą ambrotypii, zachować je do dziś w prawie nienaruszonym stanie¹⁷. Nieustannie starano się rozwiązać problem długiego czasu naświetlania. Wprowadzenie w latach 70. XIX w. suchych płyt żelatynowych umożliwiło skrócenie go poniżej sekundy. Było to możliwe, ponieważ dzięki tym płytom zwiększyła się światłoczułość. Kolejną przeszkodą, którą udało się zniwelować, była wielkość aparatów. Droga ku temu, aby stały się one mniejsze, rozpoczęła się w 1880 r. Przyczyniła się do tego firma Eastman Kodak. Zmniejszenie rozmiaru aparatów sprawiło, że stały się one wygodniejsze w obsłudze i zyskały większą popularność. Również czas naświetlania wciąż się zmniejszał. Ludzie coraz chętniej korzystali z aparatów, które byli w stanie sami obsłużyć. George Eastman był pomysłodawcą utrwalania zdjęć na błonie fotograficznej, czyli taśmie pokrytej światłoczułym materiałem. Wspólnie z Henrym Strongiem stworzyli w 1881 r. The Eastman Dry Plate and Film Company. Niedługo po tym wydarzeniu, w 1888 r., do użytku trafił pierwszy aparat marki Kodak. Można było wykonać nim sto zdjęć. Całą resztą, czyli wywoływaniem fotografii czy odbitkami, zajmował się producent¹⁸.

Zdjęcie 4. Aparat Kodak z 1897 r.

Źródło: <https://www.szerokikadr.pl/poradnik/pionierzy-fotografii-george-eastman-o-fotografii-tak-wygodnej-w-uzyciu-jak-olowek>

¹⁵ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 23.

¹⁶ Tamże, 26.

¹⁷ A. Seweryn, *Ambrotypia*, <https://konserwacjafotografii.pl/ambrotypia/> (dostęp: 19.11.2023).

¹⁸ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 27–29.

Bardzo popularną marką aparatów stała się Leica. Firmę założy Oskar Barnack, tworząc aparat małoobrazkowy, który spotkał się z pozytywnym przyjęciem przez użytkowników. Jedną z jego głównych zalet była możliwość zmiany filmu w dowolnym miejscu i momencie. Zdjęcia mogło wykonywać coraz więcej osób. Zakup aparatu nie był już tak dużym wydatkiem jak wcześniej. Ludzie zaczęli wykonywać fotografie najróżniejszych momentów swojego życia¹⁹.

Przełomowym momentem w rozwoju fotografii było nadanie jej barw w 1861 r. Proces ten opatentowany został przez Jamesa Clerka Maxwella. Do zrobienia zdjęć wykorzystywano filtry – niebieski, zielony oraz czerwony. Tworzono trzy identyczne fotografie, każdą za pomocą jednego z kolorów²⁰. W dziedzinie fotografii barwnej wciąż powstawały nowe odkrycia. Nie były one jednak na tyle funkcjonalne, aby szersze grono osób mogło z nich korzystać. Bracia Lumière w 1903 r. stworzyli metodę autochromu, która polegała na naświetlaniu wielobarwnych płytek. Jednak proces ten trwał długo, nawet do trzech sekund. Trudno było zatem uchwycić na fotografii na przykład poruszających się ludzi²¹. Firma Kodak jako pierwsza wprowadziła na rynek amatorskie kolorowe filmy, które zyskały dużą popularność. Niedługo potem dołączyła do nich firma Agfa²². Przełomowym momentem było wprowadzenie fotografii kolorowej. Pozwoliło to na lepsze oddanie rzeczywistości na zdjęciach. Dzięki niej nie trzeba było już się domyślać, jakie barwy mają rzeczy przedstawione na fotografii. Był to bardzo ważny i potrzebny wynalazek.

W 1975 r. powstał pierwszy aparat cyfrowy. Jego twórcą był Steven Sasson, pracujący wówczas w firmie Kodak. Pomimo iż nowy aparat był dość ciężki, ważył 3,6 kilograma, a fotografia powstawała aż 23 sekundy, było to przełomowe odkrycie. Co ciekawe, doszło do niego częściowo przez przypadek²³.

Zdjęcie 5. Pierwszy aparat cyfrowy

Źródło: <https://fotodinoza.blogspot.com/2019/07/pierwsza-prawdziwa-cyfrowa-lustrzanka.html>

¹⁹ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 29.

²⁰ Tamże, 31.

²¹ Polskie Radio, *Kolor zmienił fotografię. Pierwsza barwna odbitka została pokazana w 1861 r.*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/artykul/2959030,kolor-zmieni-fotografie-pierwsza-barwna-odbitka-zostala-pokazana-w-1861-roku> (dostęp: 22.11.2023).

²² A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 33.

²³ Digital24, *Kto wynalazł aparat cyfrowy – gdzie i kiedy powstały pierwsze aparaty*, <http://blog.digital24.pl/2019/08/16/kto-wynalazl-aparat-cyfrowy-gdzie-i-kiedy-powstal-pierwszy-aparat/> (dostęp: 29.11.2023).

W 1981 r. na rynek trafiła pierwsza lustrzanka cyfrowa firmy Kodak, a w 1990 r. powstał Adobe Photoshop, czyli program do obróbki fotografii. W tym czasie powstało wiele innych firm specjalizujących się w produkcji aparatów fotograficznych. W 2004 r. pojawił się pierwszy telefon komórkowy, firmy Sony z aparatem fotograficznym²⁴. Nie był to jednak koniec rozwoju fotografii. Proces ten trwa do dziś i jest niezwykle złożony. Wciąż powstają coraz lepsze aparaty wyposażone w nowe funkcje. Dają one użytkownikom więcej możliwości i pozwalają ukazywać na fotografiach nawet najmniejsze detale.

Fotografia niewątpliwie stała się medium, które pozwoliło na lepsze poznanie świata i wielu aspektów życia. Jednak była i nadal jest wykorzystywana także w innych celach. Jednym z nich, który mógł nieść za sobą negatywne konsekwencje, była manipulacja sferą poznawczą odbiorców, którą zaczęto stosować niemal od chwili wynalezienia fotografii. Można było zauważyć ją już na etapie wybierania kadru oraz wywoływania zdjęć. Ludzie, dla których proces ten był czymś nowym, dotąd nieznanym, nie zdawali sobie sprawy z zachodzących oszustw. Manipulację często wykorzystywano, aby fotografia przedstawiała rzeczywistość jako lepszą, niż była naprawdę. Jednak nie zawsze stosowano ją celowo. Każdy człowiek, w zależności od wielu czynników, może odbierać te same rzeczy w różny sposób. Ważną rolę w wymowie fotografii odgrywa także czas, miejsce oraz okoliczności jej powstania. Fotograf wykonujący zdjęcie uchwycą dany moment według własnych upodobań i zdolności. Dużą rolę odgrywa sposób, w jaki postrzega on świat. Jego zamiysł może różnić się od tego, jak fotografia zostanie finalnie odebrana²⁵.

Warto przyrzeć się także zagadnieniu fotografii prasowej, która powstała w drugiej połowie XIX w.²⁶. Czy jest ona wiernym źródłem informacji, któremu należy bezgranicznie ufać? Niewątpliwie fotografia prasowa pozwala na przekazanie wielu informacji. Może ona jednak zawierać pewne nieścisłości. Wiele osób lepiej przyswaja informacje przekazane za pomocą obrazu. Jest on jednak silnie powiązany ze słowem, z którym nawzajem się uzupełnia²⁷. Prasa ilustrowana, w której ukazywała się znaczna liczba fotografii, zyskiwała z czasem coraz większą popularność. Zanim jednak możliwe stało się drukowanie zdjęć, rysunki umieszczane w gazetach tworzone za pomocą drzeworytów²⁸. W pierwszym okresie, gdy powstawały ilustracje prasowe, miały one za zadanie zobrazować to, co opisane było w tekście. Sposób, w jaki powstawały obrazy, będące częścią tekstów medialnych, na przestrzeni lat uległ modyfikacjom. Tworzone były przez iluminatorów, czyli osoby, które zajmowały się wykonywaniem ilustracji do treści pisanych. Do ich stworzenia wykorzystywano tusze oraz farby. Proces taki zajmował jednak wiele czasu, ponieważ ilustracje tworzone były ręcznie. Mógł trwać nawet kilka lat. Tak było aż do momentu, gdy w 1450 r. powstał druk. Wtedy tworzenie obrazów stało się o wiele szybszą i prostszą do wykonania czynnością. Mimo wszystko nie zrezygnowano z ksylogra-

²⁴ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 35.

²⁵ Tamże, 11.

²⁶ Z. Bajka, *Historia mediów*, Kraków 2008, 32.

²⁷ M. Butkiewicz, S. Konopacka, *Manipulacja w mediach*, Opole 2012, 101.

²⁸ Z. Bajka, dz.cyt., 123.

fii, czyli techniki druku książek. Polegała ona na wydrążaniu wzorów w drewnie, a następnie nanoszeniu ich, przy użyciu farby na materiał drukarski²⁹. Równocześnie zadaniem ilustracji stało się także informowanie, a nie wyłącznie ozdabianie tekstów. W późniejszym okresie, wraz z powstaniem i postępem w dziedzinie fotografii, zrezygnowano z ręcznego tworzenia ilustracji³⁰. Prasa ilustrowana zaczęła się rozprzestrzeniać na większą skalę w pierwszej połowie XIX w. W 1842 r., w Anglii powstał „The Illustrated London News” – pierwszy w historii świata tygodnik informacyjny, który zawierał ilustracje³¹. W 1878 r. powstała heliograviura, czyli „technika druku wklęsłego”³². Za jej pomocą rozpoczęto drukowanie zdjęć umieszczanych w gazetach. „The New York Daily Graphic” była pierwszą gazetą, w której w 1880 r. umieszczona została kopia zdjęcia³³. Fotografia stała się niezwykle pomocnym narzędziem, powszechnie wykorzystywanym w dziennikarstwie. Dzięki niej możliwe jest wzbogacanie przekazywanych informacji w obrazy. Odbiorca mógł zatem lepiej przyswoić przekazywane treści, które stały się bardziej wartościowe. Czytelnik ma możliwość poczuć się tak, jak gdyby znajdował się w miejscu danego wydarzenia. Dodatkowo fotografie szybko dostarczały bieżących informacji³⁴.

Gdy fotografia prasowa zyskiwała popularność, była bardzo zmanipulowana. Fotografowie dostawali polecenia wykonywania zdjęć podczas wydarzeń, które w rzeczywistości się nie wydarzyły lub w których nie uczestniczyli. Przykładem była fotografia z egzekucji Bruno Richarda Hauptmanna³⁵. Wydarzenie to miało miejsce w 1936 r. W rzeczywistości jednak, wykonanie zdjęcia nie było możliwe, gdyż fotografowie nie mogli brać udziału w egzekucjach. Aby zwiększyć sprzedaż gazet, fotografię wykonano później z udziałem aktora, a w procesie retuszu twarz statysty zastąpiono wizerunkiem Hauptmanna³⁶. Z czasem sytuacja zaczęła się poprawiać i stopniowo ograniczano tego typu incydenty. Przesyłanie zdjęć stało się możliwe w 1926 r. dzięki specjalnemu urządzeniu – belinografowi, stworzonemu przez Edouarda Belina³⁷. Fotografia prasowa stała się ważnym elementem procesu informowania, pozwalającym na szybkie przekazanie wiadomości z konkretnych wydarzeń. Jednak czy przekaz ten był w pełni wiarygodny?

Również w kwestii fotografii prasowej odnaleźć można elementy, takie jak: manipulacja i kłamstwo. Obecnie technologia jest na tyle rozbudowana, że modyfikacje

²⁹ Por. W. Wolert, *Szkice z dziejów prasy światowej*, Kraków 2005, 42–43.

³⁰ M. Butkiewicz, S. Konopacka, dz.cyt., 102–103.

³¹ Z. Bajka, dz.cyt., 174.

³² Zob. *drukowanie wklęsłe*, w: *Encyklopedia wiedzy o prasie*, red. J. Maślanka, Warszawa 1976, 67–68.

³³ Z. Bajka, dz.cyt., 123.

³⁴ T. Goban-Klas, dz.cyt., 103.

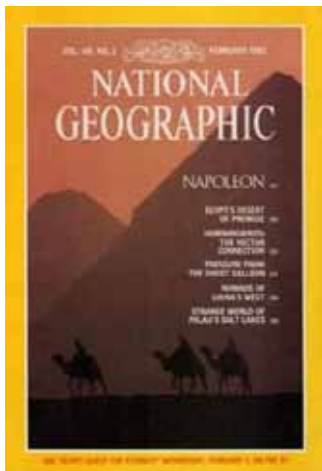
³⁵ Zob. *Bruno Hauptmann*, w: *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Bruno-Hauptmann> (dostęp: 20.05.2024). Ten pochodzący z Niemiec imigrant został skazany za porwanie i morderstwo syna słynnego amerykańskiego pilota – Charlesa Lindbergha. Była to sprawa kryminalna budząca szerokie zainteresowanie nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale i na całym świecie.

³⁶ GeekWeek, „Photoshop” sprzed 100 lat: Tak manipulowano zdjęciami, <https://geekweek.interia.pl/styl-zycia/po-godzinach/news-photoshop-sprzed-100-lat-tak-manipulowano-zdjeciami,nId,936735> (dostęp: 23.11.2023).

³⁷ T. Goban-Klas, dz.cyt., 135.

zdjęć są procesem szybkim i dużo łatwiejszym niż dawniej³⁸. Istnieją różne sposoby na wprowadzenie kłamstwa w fotografii prasowej. Pierwszy można zauważyć już podczas powstawania zdjęcia. W tym przypadku wszystko zależy od aparatu, jakim wykonywana jest fotografia oraz innych elementów sprzętu fotograficznego. Również to, jak postrzegamy daną rzecz, patrząc na nią, może różnić się od tego, jak będzie ona wyglądała w obiektywie. Z kolei to, ile uchwyci obiektyw, przedstawia tylko część tego, co zobaczyć można, gdy jest się na miejscu i bierze się udział w sytuacji, w jakiej powstawała fotografia. Zatem, opierając się jedynie na danym zdjęciu, jesteśmy w stanie poznać wyłącznie niewielką część informacji. Należy zdawać sobie sprawę, że osoba wykonująca fotografię, celowo lub nie, wybiera element rzeczywistości, który chce pokazać. Mogła zatem pominąć wiele istotnych elementów bądź przedstawić je w sposób zakłamujący rzeczywistość. Sama fotografia jest płaskim obrazem, bez trójwymiarowości. Nie oddaje rzeczywistości w pełni.

Kolejnym zagadnieniem, które warto omówić, jest przerabianie fotografii. Jest to proces, który przy obecnych możliwościach technologicznych zmienia bardzo wiele w kwestii obiektywności fotografii. Możliwe jest przerobienie zdjęć tak, aby wyglądały one lepiej niż w rzeczywistości. Istotne znaczenie ma także kontekst opublikowanego w prasie zdjęcia oraz to, do jakiego artykułu zostało dołączone lub jak jest opisane. Nawet najlepsi fotografowie nie stronią od manipulacji³⁹. Przyjrzyjmy się przykładom kłamstwa za pomocą fotografii. Popularny miesięcznik „National Geographic” w lutym 1982 r. wypuścił numer, na którego okładce znajdowały się egipskie piramidy. W procesie obróbki zdjęcia budowle te zbliżono do siebie. Zrobiono to, aby dostosować pierwotne zdjęcie, zrobione w poziomie, do formatu okładki, która była pionowa⁴⁰. Wprowadzało to jednak potencjalnego odbiorcę w błąd, ukazując mu obrazek, który znacząco różnił się od rzeczywistości. Pomimo iż celem tego działania były prawdopodobnie wyłącznie aspekty techniczne, całą sytuację zaliczyć można do działań manipulacyjnych.

Zdjęcie 6. Okładka czasopisma „National Geographic” z przerobioną fotografią

Źródło: <https://www.swiatobrazu.pl/redakcja-national-geographic-zapewnia-o-prawdziwosci-publikowanych-zdjec-w-erze-photoshopa-33909.html>

³⁸ Zob. K. Wolny-Zmorzyński, *O fotografii w prasie polskiej na przełomie XIX i XX wieku*, Naukowy Przegląd Dziennikarski, 2020, nr 2, 54–62.

³⁹ M. Butkiewicz, S. Konopacka, dz.cyt., 104–106.

⁴⁰ Świat Obrazu, *Redakcja National Geographic zapewnia o prawdziwości publikowanych zdjęć w erze Photoshopa*, <https://www.swiatobrazu.pl/redakcja-national-geographic-zapewnia-o-prawdziwosci-publikowanych-zdjec-w-erze-photoshopa-33909.html> (dostęp: 06.11.2023).

Jako inny przykład podać można incydent, w Konkursie *Grand Press Photo* 2007. Piotr Skórnicki, który otrzymał wówczas nagrodę, dopuścił się modyfikacji swojej fotografii. Ukazywała ona ptaki, które znajdują się na dachu przystanku. Ich liczba została jednak zwiększona w programie komputerowym. Na poniższej fotografii ukazano (zaznaczenie w kółku) ptaki, które zostały dodane przez autora zdjęcia⁴¹.

Zdjęcie 7. Zmanipulowane zdjęcie Piotra Skórnickiego
w Konkursie Grand Press Photo

Źródło: <https://www.fotopolis.pl/newsy-sprzetowe/branza/5297-manipulacja-na-grand-press-photo-nadrabiamy-zaleglosci>

Autor okazał jednak skruchę i tłumaczył cały incydent jako błąd, do którego doszło przez przypadek. Nie uniknął jednak konsekwencji. Poza utratą nagrody, stracił także posadę w „Gazecie Wyborczej”, a przede wszystkim swoje dobre imię i wiarygodność jako fotoreporter⁴². Historia ta pokazuje, że nawet rzekomo przypadkowe manipulacje mogą nieść za sobą wiele negatywnych skutków. Gdy jest się osobą odpowiedzialną za przekazywanie informacji ludziom, należy być niezwykle uważnym i ostrożnym, robić to rzetelnie i nie wprowadzać odbiorców w błąd. Nawet chwilowa nieuwaga może wiele kosztować. Każdy powinien być odpowiedzialny za treści, jakie przekazuje⁴³.

W dzisiejszych czasach retuszowanie zdjęć jest powszechnym zjawiskiem. Czy było tak zawsze? Manipulacje w fotografii, jak już wspomniano wcześniej, można było zauważyć od początków jej powstawania. Działo się to, chociaż nie istniały jeszcze programy graficzne, dzięki którym obecnie przerabianie zdjęć jest szybkie i łatwe. Wymyślono jednak inne metody, które pozwalały na modyfikowanie fotografii. Za pierwszy przykład zmanipulowanej fotografii uznaje się zdjęcie, które

⁴¹ Ł. Kacperczyk, *Manipulacja na Grand Press Photo – nadrabiamy zaległości...*, <https://www.fotopolis.pl/newsy-sprzetowe/branza/5297-manipulacja-na-grand-press-photo-nadrabiamy-zaleglosci> (dostęp: 09.11.2023).

⁴² Tamże.

⁴³ M. Butkiewicz, S. Konopacka, dz.cyt., 108.

powstało w 1846 r. Jego autorem jest Calvert Jones i ukazuje ono czterech duchownych. W rzeczywistości na fotografii znajdowało się pięć osób. Jedna z nich została usunięta, ponieważ bez niej zdjęcie lepiej się prezentowało.

Zdjęcie 8. Pierwszy przykład zmanipulowanej fotografii, 1846 rok

Źródło: <https://warsztatywzlodziejewie.pl/czytelnia/wielkie-klamstwo-2/>

Manipulowano nie tylko zdjęciami, na których znajdowali się ludzie. Aby ukazać obraz nieba wraz z chmurami, nakładano na siebie dwie fotografie. Najpierw robiono zdjęcie z ekspozycją na niebo, a następnie na ziemię lub odwrotnie. W ten sposób powstawała nowa fotografia. Dzięki nałożeniu na siebie obu obrazów można było zaobserwować niebo z widocznymi na nim chmurami⁴⁴.

Zdjęcie 9. Przykład dagerotypu z usuniętą postacią

Źródło: https://www.historiaposzukaj.pl/wiedza,obiekty,586,obiekt_dagerotyp.html

W okresie, gdy powstawały dagerotypy, stosowano techniki, takie jak: podkolorowywanie lub uwypuklanie detali⁴⁵. Powstałe na skutek tego procesu fotografie wymagały specjalnych warunków przechowywania, ponieważ bardzo łatwo można było je uszkodzić. Zazwyczaj uszkodzenia były wynikiem nieświadomych działań lub niewiedzy o tym, jak należy się obchodzić z taką fotografią. Jednak z czasem to, jak delikatne były dagerotypy, wykorzystywano specjalnie w celu manipulacji. Usunięcie danej części zdjęcia przez wytarcie nie było niczym trudnym. Obok zaobserwować można przykład takiej fotografii. Usunięta została z niej kobieta, która siedziała na fotelu obok mężczyzny⁴⁶.

⁴⁴ GeekWeek, art.cyt.

⁴⁵ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 11.

⁴⁶ M. Grąbczewska, art.cyt.

Rozwojowi fotografii towarzyszyło coraz więcej nowych metod manipulacji. Powstał fotomontaż, za sprawą którego zaczęto ukazywać na zdjęciach nierealne sceny. Istniał on od początków fotografii i razem z nią się rozwijał. Techniki fotomontażu bywały różne. Zazwyczaj zmanipulowane zdjęcie powstawało z kilku innych fotografii. Czasem wybierano tylko ich fragmenty, które wycinano i łączono z innymi, a potem uwieczniano na nowym zdjęciu. Technikę tę nazwano kolażem⁴⁷, a stosowana jest do dziś.

Zdjęcie 10. Przykłady fotomontażu z XX w.

Źródło: <https://www.retroawangarda.com/john-heartfield-poczatki-fotomontazu/>

Fotomontaż był wykorzystywany zarówno do celów artystycznych, jak i propagandowych. Władze ZSRR chętnie korzystały z wszelkich metod manipulacji zdjęciami, tworząc ilustracje do książek czy plakaty. Dawało to możliwość fałszowania rzeczywistości oraz rozprzestrzeniania kłamstwa i dezinformacji wśród obywateli⁴⁸. Józef Stalin objął rządy w Związku Radzieckim w 1924 r., gdy zmarł jego poprzednik – Włodzimierz Lenin. Gdy objął władzę, sprawował rządy autorytarne. W ZSRR propaganda była obecna w każdym aspekcie życia tamtejszego społeczeństwa. Stalin chętnie wykorzystywał fotografie do celów propagandowych. Retuszowanie zdjęć, na których się znajdował, było bardzo częstą praktyką. Począwszy od jego portretów aż do fotografii, z których znikwały postaci znajdujące się wcześniej w jego towarzystwie⁴⁹.

Józef Stalin używał fotografii jako narzędzia propagandy, ponieważ była to stosunkowo łatwa metoda manipulacji społeczeństwem. To, jak dane wydarzenie lub postać został przedstawione na zdjęciu, na początku w dużej mierze zależało od fotografa. Następnie Stalin ostatecznie decydował, jak będą wyglądały fotografie z jego udziałem. Miał on zaufanych ludzi, którzy potajemnie zajmowali się ich

⁴⁷ A. Niklas, T. Niklas, dz.cyt., 92.

⁴⁸ Tamże, 93.

⁴⁹ GeekWeek, art.cyt.

przerabianiem⁵⁰. Był to czasochłonny proces, polegający na domalowywaniu lub wymazywaniu osób, które traciły przychylność Józefa Stalina i były mordowane na jego rozkaz. Pracownicy cenzury używali farb, gumek, pędzli, kredek retuszujących. Kontrola procesu retuszu zdjęć była dla Stalina bardzo istotna. Zdawał sobie sprawę z tego, jak ważnym elementem przekazywania informacji są fotografie. Zmanipulowane społeczeństwo często nie było świadome, jak bardzo zakłamywana jest rzeczywistość, w której żyło. Ludzie wiedzieli jednak, że ryzyko oskarżenia o popieranie osób, które były uznawane przez władzę za wrogów, jest duże. Aby uniknąć zagrożenia, pozbywali się swoich prywatnych fotografii. Władza budziła ogromny lęk wśród społeczeństwa. Mieszkańcy ZSRR wiedzieli, że muszą być ostrożni w swoim postępowaniu⁵¹.

Fotografie miały istotny wpływ na karierę polityczną Józefa Stalina. Poprawiano na nich jego wygląd, aby prezentował się lepiej niż w rzeczywistości. Miało to stwarzać pozory idealnego przywódcy. Stalin chciał, aby społeczeństwo uważało go za wspaniałego, nieomylnego wodza, którym w rzeczywistości nie był. Fotografował się w towarzystwie odpowiednich osób, dokładnie selekcjonował zdjęcia, które miały zostać upublicznione. Na zdjęciach przedstawiano również pozorne sukcesy ZSRR i to nawet w momentach, gdy pozycja kraju była znacznie słabsza niż jego licznych przeciwników. Gdy Niemcy atakowali Moskwę, rząd sowiecki starał się przekonywać społeczeństwo, że sytuacja jest pod kontrolą, pomimo iż realnie Rosja była bardzo osłabiona walką. Oprócz fotografii tworzone także propagandowe plakaty, które miały zachęcić ludność do walki przeciwko Niemcom. Ukazywano wroga w jak najmniej korzystnym świetle, aby zwiększyć własne poparcie⁵². Zakłamanie fotografie tworzyły obraz silnego państwa z doskonałym przywódcą. Przedstawiały to, czego życzył sobie Stalin. Dzięki temu mógł manipulować społeczeństwem, które żyło w strachu przed wodzem. Pozwalało mu to również utrzymywać władzę przez długi czas.

Zdjęcie 11. Fotografia Józefa Stalina po usunięciu pozostałych znajdujących się na niej osób

Źródło: <https://historia.dorzeczy.pl/dwudziestolecie-miedzywojenne/204376/wielka-czystka-jak-zniknal-jezow-propaganda-sowiecka-bez-photoshopa.html>

⁵⁰ A. Szczepańska, *Wielka czystka. Jak zniknął Jeżow, czyli propaganda sowiecka bez photoshopa*, <https://historia.dorzeczy.pl/dwudziestolecie-miedzywojenne/204376/wielka-czystka-jak-zniknal-jezow-propaganda-sowiecka-bez-photoshopa.html> (dostęp: 28.11.2023).

⁵¹ Tamże.

⁵² O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia*, tłum. D. Bal, Kraków 2016, 294.

Obecnie odbiorcy są bardziej wyczuleni na manipulację za pomocą fotografii. Zdają sobie sprawę, że jest ona powszechna i spotkać można ją wszędzie. Wielu ludzi wykorzystuje ją na co dzień. Dzięki temu społeczeństwo ma większą wiedzę na ten temat i jest bardziej świadome.

Po analizie zgromadzonego materiału wyciągnięto następujące wnioski: po pierwsze, proces rozwoju fotografii trwa nieprzerwanie od wielu lat; po drugie, przyczyniło się do niego wiele osób. Z przeprowadzonej analizy wynika także, że manipulacja za pomocą fotografii istniała od jej początków i jest obecna do dziś. Można stwierdzić, że aktualnie odbiorca musi dokładnie sprawdzać wiarygodność otrzymywanych treści. Na zakończenie rozważań nad propagandą przy użyciu fotografii można zauważyć, że była ona chętnie wykorzystywana przez państwa autorytarne i ich przywódców, w tym przez władze ZSRR z Józefem Stalinem na czele.

3. MANIPULACJE Z WYKORZYSTANIEM FOTOGRAFII JÓZEFA STALINA

Józef Stalin urodził się 18 grudnia 1878 r. lub, jak podają niektóre źródła, 21 grudnia 1879 r. w Gruzji⁵³. Uczył się w szkole cerkiewnej, a następnie w Seminarium Prawosławnym. Swoją działalność polityczną rozpoczął w młodym wieku⁵⁴. Należał między innymi do ugrupowania bolszewickiego oraz sowieckiego rządu. W 1922 r. Józef Stalin został sekretarzem generalnym Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewickiej). Nie było to jednak dla niego wystarczająco satysfakcjonujące stanowisko. Chciał, aby cała władza należała do niego. W tym celu rozpoczął stopniowy proces usuwania osób, które mogły mu zagrażać⁵⁵. Co wpłynęło na rozwój kariery politycznej Stalina oraz wzrost jego poparcia? Partia bolszewicka pozyskiwała nowe osoby, które należąc do niej, mogły korzystać z wielu przywilejów. Przydzielano im nowe mieszkania, dbano o wykształcenie ich dzieci czy ułatwiano dostęp do lekarzy. Józef Stalin decydował o awansach poszczególnych członków partii na wyższe stanowiska. To właśnie dzięki stanowiskom ludzie ci mogli więcej zyskiwać. Skutkiem tego typu nepotyzmu było to, że po objęciu wyższych stanowisk popierali oni osoby, za sprawą których poziom ich życia się polepszał. Oznacza to, że rosło uznanie dla sekretarza generalnego RKP(b), czyli Stalina. Dodatkowo poglądy członków partii bolszewickiej, odnośnie do gospodarki państwa, nie były ze sobą spójne. Byli oni zajęci wewnętrzną rywalizacją. Odwróciło to ich uwagę od Stalina, który stopniowo zdobywał coraz silniejszą pozycję. Podział, który wytworzył się wewnątrz partii, sprawił, że jej członkowie nie byli w stanie zjednoczyć się przeciwko Stalinowi. Następstwem tego procesu było przejęcie przez niego władzy,

⁵³ W. Kowalski, *Józef Stalin (1879–1953)*, <https://dzieje.pl/postacie/josif-stalin> (dostęp: 03.01.2024).

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Ciekawostki historyczne, *Józef Stalin (1878–1953)*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/leksykon/jozef-stalin-1878-1953/> (dostęp: 03.01.2024).

a od 1929 r. znalezienie się na czele partii⁵⁶. Do końca lat 20. XX w. wszyscy politycy zagrażający w jakikolwiek sposób objęciu władzy przez Stalina zostali usunięci z życia publicznego. Gdy na początku lat 30. Stalin rozpoczął tzw. wielką czystkę, konieczne było stosowanie wielu manipulacji, aby preparować dowody przeciw oponentom (wykorzystywano je w trakcie pokazowych procesów, które niejednokrotnie kończyły się wydawaniem wyroków śmierci) oraz wymazywać informacje o nich z pamięci obywateli.

Dyktatorzy chętnie stosowali różne formy manipulacji, aby społeczeństwo, na które chcieli wywrzeć wpływ, podporządkowało się im. Przykładem tego, jak rozważne były działania Stalina, jest wydarzenie z 1927 r., gdy zdecydował o zrzeczeniu się pełnienia funkcji sekretarza generalnego. Nie zrobił tego jednak dlatego, że nie chciał już piastować tego stanowiska. W rzeczywistości jego celem było pokazanie, że jest właściwą osobą do jego wykonywania. Stalin opisał siebie jako nieugiętego i stanowczego, twierdząc jednak, że nie są to cechy, które musi obecnie mieć osoba na tym stanowisku. W domyśle uznał siebie za człowieka odpowiedniego do odgrywania roli sekretarza generalnego RKP(b). Było to celowe działanie, które przyniosło oczekiwany skutek – nie wyrażono zgody na jego odejście⁵⁷. Stalin chciał, aby społeczeństwo odbierało go jako osobę skromną. Wiedział, że taka cecha zostanie dobrze odebrana przez lud. Pomimo to, powszechna opinia na temat jego osoby była zupełnie inna. Wszystko to za sprawą propagandy, przedstawiającej go jako wybitnego wodza⁵⁸.

Józef Stalin przyczynił się do śmierci ogromnej liczby ludzi, w tym także swoich dawnych sojuszników. Byli oni masowo oskarżani o szpiegostwo, a następnie skazywani na śmierć przez rozstrzelanie. Stalin wraz z funkcjonariuszami NKWD⁵⁹ dopuszczał się również fałszowania dowodów, które miały świadczyć o związku wojska z organizacjami działającymi przeciw władzy. Skutkiem tego były liczne aresztowania oraz zabójstwa wojskowych, których zastępowano bardziej uległymi i uzależnionymi od partii osobami. Ludzie blisko związani ze Stalinem także nie mogli czuć się bezpiecznie. Zdarzało się, iż widniał on na fotografiach w towarzystwie osób, które później były skazywane na śmierć lub znikwały bez wieści (gdy odnajdywano ich ciała, przyczyny ich zgonu nie były znane)⁶⁰.

Na poniższej fotografii uwieczniono Józefa Stalina i jego towarzyszy. Jeden z nich – Nestor Łakoba (pierwszy od prawej), trzy lata po wykonaniu zdjęcia uznany został za wroga ludu⁶¹, a następnie z nieznanych powodów zginął. Na śmierć skazani zostali również Michaił Tuchaczewski (drugi od prawej) i Aleksander Jegorow (pierwszy od lewej)⁶². Podczas rządów Józefa Stalina przykładów takich sytuacji było wiele. Nikt, nawet najbliżsi współpracownicy, nie mogli czuć się bezpiecznie.

⁵⁶ K. Stojek-Sawicka, *W drodze na szczyt – przejęcie władzy przez Józefa Stalina*, <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/Decwe4eBB> (dostęp: 07.01.2024).

⁵⁷ O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia*, tłum. D. Bał, Kraków 2016, 133.

⁵⁸ Tamże, 205.

⁵⁹ Ros. Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł, czyli Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych, który był organem zajmującym się pilnowaniem bezpieczeństwa w ZSRR. Jego zadaniem była kontrola policji, kontrwywiadu, systemu działającego w obozach pracy oraz służb porządkowych i specjalnych.

⁶⁰ O. Khlevniuk, dz.cyt., 195–197.

⁶¹ Osoba, która nie zgadzała się z polityką państwa, była jej przeciwna, zazwyczaj poddawana była represjom ze strony rządzących.

⁶² O. Khlevniuk, dz.cyt., 197.

Zdjęcie 12. Józef Stalin podczas wizyty na południu kraju

Źródło: *Stalin. Nowa biografia*

Nikołaj Jeżow był jednym z pomocników Stalina. Odgrywał ważną rolę podczas tzw. wielkiego terroru⁶³. Był odpowiedzialny za przesłuchania, procesy oraz stosowanie represji wobec osób, które były uznawane za zdrajców. Nadszedł jednak moment, w którym Stalin postanowił zmniejszyć panujący terror. Jeżow (nazywany powszechnie „krwawym karłem”) oraz jego podwładni, którzy przestali być już potrzebni, byli zmuszeni odpowiedzieć za swoje czyny. Żadnego znaczenia nie miało to, że były one wykonywane z polecenia Stalina. Decyzje wodza były niepodważalne oraz nie było możliwości, aby się od nich odwołać. Jeżowa, po tajnym procesie, w trakcie którego zeznania wymuszano torturami, skazano na karę śmierci przez rozstrzelanie⁶⁴. Przedstawione poniżej fotografie ukazują Stalina w obecności Jeżowa oraz zdjęcie już po usunięciu jego postaci⁶⁵. Działanie to miało na celu zatarcie pamięci o tej osobie, a także wszystkim, co było z nią związane⁶⁶ oraz ukazanie Stalina jako osoby, która nie miała kontaktu z postaciami o wątpliwej reputacji.

Wszystkie osoby, które mogły zagrażać pozycji Józefa Stalina, były likwidowane. Najdłużej przetrwał Lew Trocki⁶⁷, lecz i jemu nie udało się uniknąć śmierci, mimo iż

⁶³ Wielki terror to okres w historii Rosji Radzieckiej przypadający na lata 30. XX w. W tym czasie NKWD mordowało wszystkich, którzy z jakichkolwiek względów uznani zostali za wrogów ludu i nowej władzy, tzn. członków partii leninowskiej, oficerów Armii Czerwonej, działaczy NKWD oraz setki tysięcy niewinnych ludzi.

⁶⁴ Jeżowa skazano za przygotowanie spisku na życie Stalina i innych prominentnych działaczy partyjnych, szpiegostwo na rzecz Polski i Niemiec oraz homoseksualizm.

⁶⁵ Zdjęcie pochodzi z 1937 r. Uwieczniono na nim wizytę nad Kanałem Moskwa-Wołga Józefa Stalina. Poza przywódcą i Jeżowem na oryginalnej fotografii są widoczni Klimient Woroszyłow i Władimir Mołotow.

⁶⁶ O. Khlevniuk, dz.cyt., 220.

⁶⁷ Właściwie Lew Dawidowicz Bronstein – rosyjski rewolucjonista, działacz ruchu komunistycznego, jeden z przywódców ZSRR i Armii Czerwonej.

Zdjęcie 13. Józef Stalin z Nikolajem Jeżowem – zdjęcia przed i po retuszu

Źródło: <https://historia.dorzeczy.pl/dwudziestolecie-miedzywojenne/204376/wielka-czystka-jak-znik-nal-jezow-propaganda-sowiecka-bez-photoshopa.html>

na co dzień mieszkał w tamtym czasie w Meksyku. Na polecenie wodza został zabity w 1940 r. Był on największym zagrożeniem dla władzy Stalina, ponieważ Włodzimierz Lenin⁶⁸ uważał, że to właśnie Lew Trocki powinien zostać jego następcą⁶⁹.

Stalin dbał o to, aby propaganda w ZSRR działała na wysokim poziomie. To jednak nie wystarczyło. Śmierć ogromnej liczby ludzi, w tym również tych zajmujących wysokie stanowiska w partii, budziła wątpliwości wśród zagranicznych obserwatorów. Aby załagodzić sytuację, postanowiono rozpowszechnić raporty obciążające tych, którzy zostali skazani na śmierć. Propaganda zaczęła działać również poza granicami ZSRR, gdzie docierały przetłumaczone dokumenty. Celem tego zabiegu było pokazanie, że wydane wyroki były słuszne, a oskarżone osoby zagrażały nie tylko Stalinowi, ale i całemu państwu⁷⁰.

Podczas konfliktu zbrojnego ZSRR z Niemcami propaganda nasilała się. Pomimo zagrożenia wódz zdecydował, że 7 listopada, w dzień rocznicy wybuchu rewolucji październikowej, na Placu Czerwonym odbędą się uroczystości. Zostały one utrwalone na nagraniu, jednak z wyjątkiem wystąpienia Stalina, które odtworzono w przygotowanym do tego pomieszczeniu. Z powstałych materiałów stworzono film, który w grudniu trafił do kin⁷¹. Miał on za zadanie pokazać, że ZSRR jest potężnym i silnym państwem, które dobrze radzi sobie z atakami wroga. Stalin podkreślał kolosalne straty po stronie niemieckiej. W rzeczywistości były one znacznie mniejsze. Chciał, aby społeczeństwo myślało, że wróg nie ma szans na wygraną. W okresie tym działał także sowiecki system fałszowania. Już sam Stalin otrzymywał raporty, które zawierały nieprawdziwe dane na temat niemieckich strat. Osoby odpowiedzialne za szerzenie dezinformacji podały 1 marca 1942 r., że straty niemieckie wynoszą 6,5 miliona żołnierzy. Miało to za zadanie utwierdzać wodza w przekonaniu o niepowodzeniach wroga oraz o tym, że przeciwnikom zaczyna brakować ludzi i sprzętu wojskowego do dalszej walki⁷².

⁶⁸ Rosyjski polityk komunistyczny, pierwszy przywódca Rosji Radzieckiej i ZSRR.

⁶⁹ K. Stojek-Sawicka, art.cyt.

⁷⁰ O. Khlevniuk, dz.cyt., 222.

⁷¹ Tamże, 294.

⁷² Tamże, 297.

Józef Stalin wiedział, że musi dbać o swój wizerunek podczas wojny. Chciał, aby postrzegano go jako oddanego wodza, który utożsamia się z problemami swoich żołnierzy. Aby tak było, postanowił udać się na front. Było to jednorazowe wydarzenie mające miejsce w 1943 r. Stalin stronił od podróży, zatem wyprawa ta pokazuje, jak niezwykle ważna dla niego była kwestia wizerunkowa w tamtym okresie⁷³. Wiedział, że dobra reputacja pomoże mu w zachowaniu władzy. Chciał, aby kult jego osoby był stale podtrzymywany, żeby społeczeństwo popierało go i uważało jego ruchy za właściwe. Ukazywanie wyłącznie pozytywnych działań Stalina, miało odwrócić uwagę ludzi od popełnianych przez niego zbrodni. Pomagało to w uniknięciu sporów wewnątrz państwa. W 1945 r. został mu nadany tytuł *generalissimusa*⁷⁴. Gdy II wojna światowa dobiegła końca, wciąż sprawował on absolutną władzę w państwie. Do końca życia kierował krajem w sposób okrutny i bezwzględny, skazując niewinnych ludzi na śmierć oraz powszechnie stosując terror. Szacuje się, że podczas jego rządów życie straciło 20 mln osób, w tym 11 mln na skutek głodu. Trudno określić dokładną liczbę ofiar, gdyż wielu ludzi zostało zesłanych na Syberię, przepadło bez wieści. Józef Stalin zmarł 5 marca 1953 r. w wieku 74 lat, a przyczyną jego śmierci był wylew krwi do mózgu⁷⁵.

Kult wodza nie ustał nawet po jego śmierci. Podczas pogrzebu Józefa Stalina ludzie wpadali w histerię, okazywali ogromny smutek i żal po śmierci ukochanego przywódcy⁷⁶. Dochodziło do wielu absurdalnych sytuacji, takich jak incydent z udziałem kobiety dekorującej portret Stalina – kobieta „zmarła z wrażenia na atak serca”⁷⁷.

Nawet kilka lat po śmierci Stalina, tłumy ludzi wciąż udawały się do Mauzoleum, w którym było złożone jego ciało. Kult dyktatora wciąż trwał⁷⁸.

Fotografia Włodzimierza Lenina z 5 maja 1920 r., ukazująca go podczas wystąpienia publicznego w Moskwie, była najprawdopodobniej pierwszym przypadkiem

Zdjęcie 14. Kolejka do Mauzoleum Włodzimierza Lenina i Józefa Stalina

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2016/11/06/najbardziej-absurdalne-przejawy-kultu-stalina/>

⁷³ Tamże, 306–307.

⁷⁴ Najwyższy tytuł wojskowy nadawany wodzowi.

⁷⁵ W. Kowalski, art.cyt.

⁷⁶ Zob. M. Butkiewicz, P. Łuczuk, *Od Stalina do Putina. Media w procesie umacniania kultu jednostki*, Warszawa 2018.

⁷⁷ M. Zimmerman, *Najbardziej absurdalne przejawy kultu Stalina*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2016/11/06/najbardziej-absurdalne-przejawy-kultu-stalina/> (dostęp: 22.01.2024).

⁷⁸ Tamże.

retuszu zdjęcia dokonany podczas rządów Józefa Stalina. Poza Leninem ukazywała ona również Lwa Kamieniewa oraz Lwa Trockiego, który w późniejszym okresie został oskarżony o działanie przeciwko władzy. Konieczna była zatem korekta fotografii w taki sposób, aby go z niej usunąć. Ponieważ stała się ona popularna w wielu krajach, zdecydowano o odpowiednim wykadrowaniu jej, tak aby Trocki i Kamieniew już się na niej nie znajdowali. Ostatecznych wersji po retuszu było wiele⁷⁹.

Zdjęcie 15. Fotografia przedstawiająca Lenina, Trockiego i Kamieniewa przed i po retuszu

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4b/After_Lenin_Speech_1920.jpg,
The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia

W latach 30. XX w. w ZSRR popularny stał się retusz fotografii polegający na usuwaniu z niej osób. Retuszerzy posługiwali się skalpelami⁸⁰ oraz aerografami⁸¹. Również z muzeów i galerii sztuki znikały obrazy, na których Józef Stalin widniał w towarzystwie postaci, z którymi nie chciał być już kojarzony. Propaganda była widoczna na każdym kroku. Nawet dzieci w szkołach zamazywały tuszem z kałamarzy⁸² zdjęcia w książkach, na których znajdowały się osoby uznawane za wrogów państwa⁸³.

Zdjęcie 16. Zniszczona fotografia Grigorija Zinowjewa

Źródło: The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia

⁷⁹ D. King, *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Londyn 2014, 79.

⁸⁰ Mały nożyk.

⁸¹ Urządzenie rozpylające farby, wykorzystując sprężone powietrze.

⁸² Pojemnik służący do przechowywania atramentu.

⁸³ D. King, dz.cyt., 10.

Cenzurą objęte były także książki autorstwa osób uznawanych za zdrajców narodu. Przetrzymywano je w specjalnych, niedostępnych dla zwykłych obywateli pomieszczeniach wydzielonych w bibliotekach bądź archiwach. W niektórych przypadkach były także niszczone. Przykładem autora, którego dzieła zniknęły ze wszystkich bibliotek w kraju, był Lew Trocki. Miejsca, w których znajdowały się dzieła uznane przez władzę za nielegalne, służyły także przetrzymywaniu innych zakazanych rzeczy takich jak fotografie, plakaty, filmy, a nawet rzeczy osobiste osób, które zostały zlikwidowane⁸⁴.

Proces retuszu zdjęć odbywał się sporadycznie, tylko wtedy, gdy wymagała tego sytuacja. Działano w sposób opanowany i – wbrew pozorom – retuszerzy, którzy zajmowali się przerabianiem fotografii, nie narzekali na swoją pracę. Wręcz przeciwnie, było to jedno z lepszych zajęć dla osoby pracującej w wydawnictwie w tamtym okresie. Techniki retuszu fotografii były różne. Do retuszu używano na przykład małych nożyków, którymi wycinano ze zdjęcia kształt osoby lub rzeczy, która miała zniknąć. Wycięty fragment zaklejano odpowiednim nowym kawałkiem fotografii lub łączono kilka wycinków w jedną całość, a łączenia malowano farbą w celu ich ukrycia. Używano także aerografu, który był bardziej precyzyjny. Za jego pomocą można było zakryć konkretny fragment fotografii rozpyloną farbą. W niektórych przypadkach wystarczyło wyłączyć zdjęcie, aby usunąć niepożądaną osobę lub przedmiot⁸⁵.

Przykładem fotografii, która została poddana retuszowi w celu manipulacji, jest zdjęcie powstałe podczas XIV Zjazdu Partii w 1925 r. Większość ukazanych na nim postaci została wkrótce wydalona z partii. Poza jednym mężczyzną, pozostali zginęli w różnych okolicznościach niedługo po wykonaniu zdjęcia. Fotografia ta ukazała się dwukrotnie w biografiach Józefa Stalina w 1939 oraz 1949 r. Została jednak poddana retuszowi w taki sposób, aby pozostały na niej tylko cztery postaci. Pozostałe osoby, które zostały pozbawione życia, należało wyciąć⁸⁶.

Zdjęcie 17. Józef Stalin na XIV Zjeździe Partii – zdjęcia przed i po retuszu

Źródło: <https://joemonster.org/art/40657>

⁸⁴ Tamże, 10–13.

⁸⁵ Tamże, 14.

⁸⁶ Tamże, 123.

Innym przykładem jest zdjęcie wykonane podczas VII Światowego Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej⁸⁷ w Moskwie. Wydarzenie to odbyło się w lipcu 1935 r. Fotografia, która już w pierwszej odsłonie została poddana retuszu, w drugiej (jeszcze bardziej poprawionej) wersji została udostępniona w 1949 r. Usunięty został z niej Josip Piatnicki⁸⁸. W lipcu 1937 r. został on oskarżony o szpiegostwo i aresztowany, a wkrótce po tym rozstrzelany. Represje dotknęły także jego rodzinę⁸⁹.

Zdjęcie 18. Delegaci na VII Światowym Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej – zdjęcia przed i po retuszu

Źródło: *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*

Kolejny przykład to fotografia ukazująca spotkanie Wielkiej Trójki⁹⁰ – Józefa Stalina, Harrego Trumana oraz Clementa Attleego w 1945 r. Jej autorem był radziecki fotograf – Jewgienij Chałdiej. To samo zdjęcie opublikowane zostało kilka lat później, jednak znajdowało się na nim mniej osób niż w pierwotnej wersji. Usunięto dwóch urzędników – Nikołaja Kuzniecowa i Iwana Majskiego. Przeciwnie obydwu Stalin wniósł oskarżenia, jednak jego śmierć w 1953 r. ocaliła ich przed wyrokami śmierci⁹¹.

Warte uwagi jest także zagadnienie związane z dodawaniem Józefa Stalina do fotografii. Był to ważny element jego kariery politycznej, ponieważ do 1922 r., gdy został sekretarzem generalnym RKP(b), można było zobaczyć go wyłącznie na kilku fotografiach z mniej znaczących wydarzeń. Dla osoby uważającej siebie za wielkiego wodza było to niedopuszczalne. Zaczęto zatem tworzyć rzeźby oraz obraz z wizerunkiem Stalina, które pojawiały się wszędzie. Samego wodza ukazywano nawet podczas wydarzeń, w których nie uczestniczył lub w miejscach, w których nigdy się nie pojawił⁹². W 1947 r. Jewgienij Kibrik, rosyjski malarz, stworzył obraz ukazujący Lenina wraz ze Stalinem podczas wizyty w Instytucie Smolnym, w którym podczas Rewolucji Październikowej przebywali bolszewicy. W rzeczywistości Stalin się tam nie pojawił⁹³. W Czechosłowacji na praskim wzgórzu Letná, został wzniesiony najwyższy na

⁸⁷ Organizacja międzynarodowa, rozpowszechniająca poglądy komunistyczne, założona przez Włodzimierza Lenina w 1919 r.

⁸⁸ O roli odgrywanej przez J. Piatnickiego zob. D. Jeziorny, *Rocznice „rewolucji rosyjskiej” w propagandzie władz sowieckich w latach 1933–1939*, *Dzieje Najnowsze*, 2017, r. XLIX, nr 4, 125.

⁸⁹ D. King, dz.cyt., 193.

⁹⁰ Przywódcy trzech mocarstw alianckich – USA, ZSRR i Wielkiej Brytanii.

⁹¹ D. King, dz.cyt., 219.

⁹² Tamże, 14.

⁹³ Tamże, 34.

Zdjęcie 19. Radziecki zespół podczas spotkania Wielkiej Trójki w 1945 r.
– zdjęcia przed i po retuszu

Źródło: *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*

świecie pomnik Józefa Stalina. Miał on około 15 metrów wysokości, a z podstawą – 22 metry. Powstał w latach 1952–1955, lecz w 1962 r. rozebrano go, a jego autor, Otakar Szvec, popełnił samobójstwo przed jego prezentacją⁹⁴. Pomnik ukazywał Józefa Stalina stojącego na czele grupy ośmiu osób, w której znajdowali się m.in.: robotnik, naukowiec, rolniczka oraz żołnierz. Wódz miał przewodzić im w drodze do zbliżających się, lepszych czasów⁹⁵.

Zdjęcie 20. Największy pomnik Józefa Stalina na wzgórzu Letná w Czechosłowacji

Źródło: <https://www.dw.com/pl/praga-najwi%C4%99kszy-stalin-na-%C5%9Bwiecie-mia%C5%82-sta%C4%87-po-wieczne-czasy/a-63814403>

fotografiach. Wizerunek polityczny był dla niego niezwykle ważny. Można zaobserwować go na zdjęciach w towarzystwie polityków z różnych krajów, na przykład

Powstało również wiele zdjęć, rzeźb oraz innych dzieł sztuki, takich jak obrazy czy rysunki, przedstawiające Włodzimierza Lenina w towarzystwie Józefa Stalina. Miało to na celu pokazać, że obaj przywódcy byli w dobrych, bliskich relacjach. Faktycznie było jednak inaczej. Lenin obawiał się rosnącej pozycji Stalina oraz starał się ograniczyć ich kontakt⁹⁶.

Józef Stalin wiedział, gdzie i z jakimi osobami powinien pokazywać się na

⁹⁴ M. Zimmerman, art.cyt.

⁹⁵ A. Pędziwoł, *Największy Stalin na świecie miał stać po wieczne czasy*, <https://www.dw.com/pl/praga-najwi%C4%99kszy-stalin-na-%C5%9Bwiecie-mia%C5%82-sta%C4%87-po-wieczne-czasy/a-63814403> (dostęp: 22.01.2024).

⁹⁶ D. King, dz.cyt., 104.

podczas spotkania Wielkiej Trójki w Poczdamie. Odkonalo się ono 17 lipca 1945 r. Oprócz Stalina udział w tej konferencji pokojowej brali również prezydent USA – Harry Truman oraz premier Wielkiej Brytanii – Winston Churchill, który 28 lipca tego roku został zastąpioany przez Clementa Attlee⁹⁷. Spotkanie to odbyło się po zakończeniu II wojny światowej, miało ono za zadanie umożliwić omówienie sytuacji po poddaniu się III Rzeszy i zaplanować rozwiązanie trudności, które się z tym wiązały. Podjęto decyzje o nałożeniu na Niemcy szeregu kar i ograniczeń. Dla Józefa Stalina był to ważny mement, świadczący o sukcesie ZSRR⁹⁸ i potwierdzający, że Rosja znalazła się wśród mocarstw, które wygrały ogólnoswiatowy konflikt.

Zdjęcie 21. Winston Churchill, Harry Truman oraz Józef Stalin podczas konferencji w Poczdamie w 1945 r.

Źródło: <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/103071,Konferencja-w-Poczdamie-Ostatnie-spotkanie-Wielkiej-Trojki.html>

Podczas rządów Józefa Stalina oraz wiele lat po jego śmierci nie można było dostać żadnych fotografii, które ukazywałyby wizerunek osoby skazanej na śmierć przez wodza. Setki zdjęć nosiły ślady retuszu, takie jak: rozmazane tło czy powycinane elementy⁹⁹. To, w jaki sposób Józef Stalin ukazywany był na fotografiach, również nigdy nie było przypadkowe. Centralne miejsce, inna postawa czy kolor munduru miały za zadanie wyróżnić go spośród pozostałych znajdujących się na zdjęciu osób. Dodatkowo kolory często zmieniane były podczas obróbki fotografii. Wszystkie te działania miały na celu podkreślenie wyższości wodza¹⁰⁰.

⁹⁷ J. Lubecka, *Konferencja w Poczdamie. Ostatnie spotkanie Wielkiej Trójki*, <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/103071,Konferencja-w-Poczdamie-Ostatnie-spotkanie-Wielkiej-Trojki.html> (dostęp: 21.01.2024).

⁹⁸ PolskieRadio, *Pocdam 1945. Stalin, Truman i Churchill dzielą Europę*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/778575,78-lat-temu-w-Jalcie-Stalin-wzial-wszystko> (dostęp: 21.01.2024).

⁹⁹ D. King, dz.cyt., 13.

¹⁰⁰ J. Plamper, *Kult Stalina. Studium alchemii władzy*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2014, 78.

Pierwszy obraz, na którym dostrzec można wizerunek Józefa Stalina, powstał 1 kwietnia 1922 r. Stworzony został przez Nikołaja Andrejewa.

Zdjęcie 22. Pierwszy obraz Józefa Stalina z 1922 r.

Źródło: <https://www.meisterdrucke.pl/wydruki-artystyczne/Nikolai-Andreievich-Andreev/805588/Portret-J%C3%B3zefa-Stalina-1879-1953%2C-1922.html>

Józef Stalin, dla którego wygląd był istotną kwestią, prawdopodobnie nie był zadowolony z tego, w jaki sposób został przedstawiony. Napisał na odbitce obrazu: „To ucho mówi, że artysta nie jest dobrze wyszkolony w anatomii. J. Stalin... to ucho krzyczy i krzyczy przeciwko anatomii. J.S.”¹⁰¹. Już jako dziecko Stalin cierpiał z powodu chorób, między innymi malarii czy gruźlicy. Borykał się również z problemami spowodowanymi prawdopodobnie zderzeniem z wozem konnym, czego skutkiem była atrofia mięśni¹⁰² w lewej ręce¹⁰³. Jedną z chorób, na którą zapadł, gdy miał sześć lat, pozostawiła po sobie trwałe ślady – była to ospa¹⁰⁴. Pomimo iż udało mu się wyzdrowieć, blizny na twarzy i rękach pozostały na zawsze¹⁰⁵. Były one na tyle widoczne, że można było z łatwością je zauważyć. W opisie Stalina z okresu wojny z Niemcami wspomina o nich Jakow Czadajew: „Jego naznaczona śladami po ospie twarz była zapadnięta”¹⁰⁶. Józef Stalin chciał wyglądać idealnie na portretach, tak aby przedstawiały go jako doskonałego wodza.

Dlatego konieczne było retuszowanie ich w celu ukrycia niedoskonałości znajdujących się na jego twarzy. Poniżej zaobserwować można rzadki przypadek fotografii Stalina, która nie została przerobiona. Ukazuje ona faktyczny wygląd jego twarzy wraz z bliznami. Autorem tego zdjęcia był amerykański fotograf, któremu udało się je zachować¹⁰⁷.

Zabiegiem popularnym w ZSRR podczas retuszu portretów liderów politycznych było winietowanie¹⁰⁸. Proces ten polegał na rozmyciu lub cieniowaniu oraz przyciemnianiu krawędzi tła wokół postaci, która się na nim znajdowała. Celem

¹⁰¹ D. King, dz.cyt., 14.

¹⁰² Osłabienie mięśni, które następnie zaczynają stopniowo zanikać.

¹⁰³ O. Khlevniuk, dz.cyt., 257.

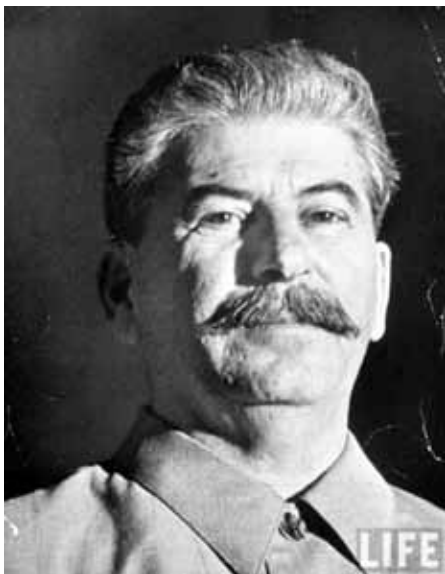
¹⁰⁴ Choroba zakaźna, charakteryzująca się występowaniem wysypki na ciele chorego.

¹⁰⁵ R. Sidorski, *Wszystkie choroby Józefa Stalina. Czy zapalenie migdałków zdecydowało o Wielkim Terrorze?*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2016/04/06/wszystkie-choroby-jozefa-stalina-czy-zapalenie-migdalow-zdecydowalo-o-wielkim-terrorze/> (dostęp: 16.01.2024).

¹⁰⁶ O. Khlevniuk, dz.cyt., 274.

¹⁰⁷ K. Zweig, <https://wykop.pl/wpis/23061115/jedno-z-niewielu-nieretuszowanych-zdjec-stalina-wi> (dostęp: 16.01.2024).

¹⁰⁸ D. King, dz.cyt., 120.

Zdjęcie 23. Nieretuszowane zdjęcie
Józefa Stalina

Źródło: <https://wykop.pl/wpis/23061115/jedno-z-niewielu-nieretuszowanych-zdjec-stalina-wi>

było wyeksponowanie osoby umieszczonej na fotografii¹⁰⁹. W okresie, gdy obróbce poddawane były portrety Józefa Stalina, używano do tego aerografu. Dawało to efekt gloryfikacji, wywyższenia wodza, oddzielenia go od realnego świata. Fotografia przedstawiona poniżej w oryginalnej wersji ukazała się w 1924 r. Już wtedy była poddana winięciu oraz ledwie widocznemu wygładzeniu twarzy Stalina. Druga wersja zdjęcia, która ukazała się w 1939 r., została znacznie bardziej upiękaszona. Twarz, wąsy i włosy stały się całkowicie gładkie. Zamieszczono ją w biografii wodza wydanej z okazji obchodów jego 60. urodzin. Retusz był znacznie bardziej widoczny¹¹⁰.

Innym sposobem manipulacji fotografiami było wykorzystywanie zdjęć, które powstały wcześniej niż je podpisano. Chciano stworzyć wrażenie, że pomimo upływu lat dana osoba nie starzeje się i nadal wygląda młodo¹¹¹.

Jednak po II wojnie światowej modyfikacje fotografii stały się delikatniejsze, wykrycie ich wymagało więcej wysiłku. Dla porównania, umieszczony poniżej portret Józefa Stalina został poddany retuszowi. Jego twarz została znacznie wygładzona¹¹².

Portrety, na których widniał Józef Stalin, zaobserwować można było wszędzie. Znajdowały się one na ścianach urzędów,

Zdjęcie 25. Wyretuszowany portret Józefa Stalina z 1945 r.

Źródło: <https://www.rferl.org/a/soviet-airbrushing-the-censors-who-scratched-out-history/29361426.html>

¹⁰⁹ Adobe, *Winieta w fotografii i sposób jej używania*, <https://www.adobe.com/pl/creativecloud/photography/discover/what-is-vignette-in-photography.html> (dostęp: 28.01.2024).

¹¹⁰ D. King, dz.cyt., 120.

¹¹¹ D. King, dz.cyt., 120.

¹¹² A. Chapple, *Fake Views: The Good, The Bad, And The Ugly Of Soviet Photoshopping*, <https://www.rferl.org/a/soviet-airbrushing-the-censors-who-scratched-out-history/29361426.html> (dostęp: 16.01.2024).

a także w mieszkaniach zwykłych obywateli. Regularnie drukowano je w gazetach. Kult wodza był wszechobecny. Absurdalnych sytuacji, które miały okazać uwielbienie dla Józefa Stalina, było wiele. Przykładem była wyprawa alpinistów, którzy wnieśli popiersie wodza na wysokość 7,5 tysiąca metrów. Burzono kościoły, a w miejsce świętych obrazów wieszano te, które ukazywały Stalina. Chciał on, aby uważano go za Boga. Poniższe zdjęcie przedstawia sowiecką delegację podczas wizyty w Budapeszcie w 1949 r.¹¹³. Politycy niosą portret Stalina. Jego wizerunek musiał być obecny wszędzie.

Zdjęcie 26. Portret Józefa Stalina niesiony przez sowiecką delegację w Budapeszcie w 1949 r.

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2016/11/06/najbardziej-absurdalne-przejawy-kultu-stalina/>

W 1949 r. obchodzono 70. urodziny Józefa Stalina. Z tej okazji w grudniu magazyn „Ogonyek” stworzył okładkę, która przedstawiała fotomontaż z wykorzystaniem wizerunku wodza. Ukazywała ona plac Czerwony w nocy, na którym zgromadzonych było wiele osób. Wizerunek Stalina wklejony został na gwiazdę znajdującą się na niebie. Okładka ta miała przedstawić go jako boskiego dowódcę, będącego ponad społeczeństwem¹¹⁴.

Niekiedy retusz fotografii był widoczny od razu, lecz czasem zauważenie zmian, które wprowadzono na zdjęciu, było wręcz niemożliwe. Dążono do tego, aby usunąć wszystkie oryginalne kopie, żeby odbiorcy nie mogli do nich dotrzeć, a tym samym – nie mogli poznać prawdziwej wersji zdarzeń. Dużo zależało także od narzędzi, jakimi się posługiwano, a także od ilości czasu, jaką wyznaczono na prowadzenie zmian¹¹⁵.

¹¹³ M. Zimmerman, art.cyt.

¹¹⁴ D. King, dz.cyt., 219.

¹¹⁵ K. Ślusarski, *Dawne techniki retuszu fotografii*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/propaganda/103975,Dawne-techniki-retuszu-fotografii.html> (dostęp: 06.05.2024).

Zdjęcie 27. Fotomontaż z Józefem Stalinem na okładce magazynu z 1949 r.

Źródło: https://www.reddit.com/r/PropagandaPosters/comments/aemn3r/december_1949_cover_of_ogonek_magazine_with/?rdt=47833

4. ANALIZA WIZERUNKU JÓZEFA STALINA

Rządy Józefa Stalina były okresem pełnym terroru, aresztowań, represji oraz likwidacji niewygodnych osób. Od 1929 r. to on sprawował pełnię władzy po usunięciu wszystkich, którzy mogli zagrażać jego pozycji. Dużą rolę w kreowaniu jego wizerunku odgrywała prężnie działająca propaganda. Również artyści tworzyli dzieła na cześć wodza. To, w jaki sposób był on przedstawiany, widać na przykładzie wiersza autorstwa Władysława Broniewskiego pod tytułem Słowo o Stalinie: „Wszędzie na świecie, gdzie sięga przemoc pieniądza, bagnet żołdaka i pałka policjanta, ludzie walczą i będą zwyciężali z imieniem Stalina. Setki milionów ludzi wołają: Stalin! Stalin! Stalin!”¹¹⁶. Wynika z tego, iż niektórzy ludzie mogli uważać, że Stalin ochroni ich przed zniewoleniem oraz przemocą, całkowicie nie dostrzegając, że wódz w rzeczywistości sam tworzył system oparty na terrorze i represjach. Zmanipulowane społeczeństwo wierzyło, że za walkę z imieniem Stalina na ustach spotka ich nagroda – lepsze życie według idei wyzwolenia, którą głosił wódz. To, co prezentował, miało być jedyną prawdą, której obywatel ZSRR powinien bezgranicznie ufać i ochoczo bronić¹¹⁷. Społeczeństwo było na tyle zmanipulowane, że przystosowało się do życia w warunkach, jakie oferowało państwo totalitarne. Ludzie przestali sobie zdawać sprawę z tego, iż codzienność, w jakiej funkcjonują,

¹¹⁶ M. Przybyliński, L. Moryksiewicz, *Stalin w drodze po władzę. Kult jednostki*, <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D13RQZRTq> (dostęp: 21.03.2024).

¹¹⁷ Tamże.

nie jest normalna. Nauczono ich, aby we wszystkim dostrzegać pozytywy oraz szanse rozwoju, a w dalszej perspektywie – lepszą przyszłość kraju¹¹⁸. Byli oni poddani przepisom ustanawianym przez władze. Wszelkie objawy braku podporządkowania się uważano za zacofanie oraz strach przed zmianami, które miały nadejść, aby poprawić życie obywateli¹¹⁹. Rządzący chcieli wpoić społeczeństwu, że zawsze mają rację i należy bezgranicznie im ufać¹²⁰.

Wódz dążył do tego, aby całe społeczeństwo ZSRR było mu bezwzględnie posłuszne oraz całkowicie podporządkowane. Dzięki temu manipulowanie nim było dużo łatwiejsze. Posłuszeństwo wobec przywódcy było w dużej mierze spowodowane strachem o własne życie. Ludzie, którzy nie zgadzali się z głoszonymi przez Stalina tezami, nie przyznawali się do tego. Byli świadomi, że łatwo narazić się władzom, a to skutkowało aresztowaniem, zesłaniem do obozu pracy lub śmiercią¹²¹.

Józef Stalin starał się stworzyć wizerunek idealnego wodza, który całkowicie odbiegał od rzeczywistego. Chciał, aby uważano, że dobrze sprawuje rządy, działa na rzecz społeczeństwa, a potrzeby zwykłych obywateli są dla niego ważne. Aby było to możliwe, musiał sztucznie tworzyć sytuacje, które pozwalały mu działać i przedstawiały go w dobrym świetle. Dlatego zaczął pojawiać się w towarzystwie osób, które sprzyjały kreowaniu jego pozytywnego, ciepłego wizerunku. Wiele z tych wydarzeń uwiecznionych zostało na rozprzestrzenianych dalej fotografiach, aby jak największa liczba ludzi mogła się o nich dowiedzieć. Józef Stalin chciał w ten sposób przekonać społeczeństwo ZSRR, że jest wspaniałym wodzem, a nieprzychylnie oceny stanowią przejaw jawnej wrogości nie tylko wobec niego, ale nawet całego narodu¹²².

Jak wspomniano w poprzednich rozdziałach, Józef Stalin likwidował wszystkie osoby, które mogły zagrażać jego pozycji. Dzięki temu został jedynym, najwyższym wodzem ZSRR. Społeczeństwo nie miało wyboru, obowiązkiem każdego obywatela było praktykowanie kultu przywódcy, który rozpoczął się w 1929 r., gdy Stalin świętował swoje 50. urodziny¹²³. To, jak ukazywany był wizerunek Józefa Stalina oraz zmiany, jakie towarzyszyły temu procesowi, zaobserwować można, śledząc publikacje rosyjskiego dziennika „Prawda”. Jan Plamper, autor książki *Kult Stalina. Studium alchemii władzy*, opisuje tę gazetę w następujący sposób: „[...] była jednocześnie odbiciem radzieckiego krajobrazu politycznego, społecznego i kulturalnego oraz bezcennym kompasem, który wskazywał drogę w tym trudnym terenie”¹²⁴. „Prawda” była ważnym narzędziem wykorzystywanym w procesie szerzenia kultu Józefa Stalina. Tworzyła jego obraz w taki sposób, w jaki wódz chciał być przedstawiony, gdyż została poddana jego kontroli¹²⁵. Fotografie, które trafiały na łamy „Prawdy”, nie były przypadkowe. Każde zdjęcie zawierające wizerunek wodza, które miało się ukazać, musiało zostać zaakceptowane przez sekretariat Stalina. Poddawano je

¹¹⁸ S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, tłum. J. Gilewicz, Kraków 2012, 12.

¹¹⁹ Tamże, 19.

¹²⁰ Tamże, 25.

¹²¹ M. Żyromski, *The cult of personality as an important feature of totalitarian propaganda*, *Przegląd Politologiczny*, June 2019, 95.

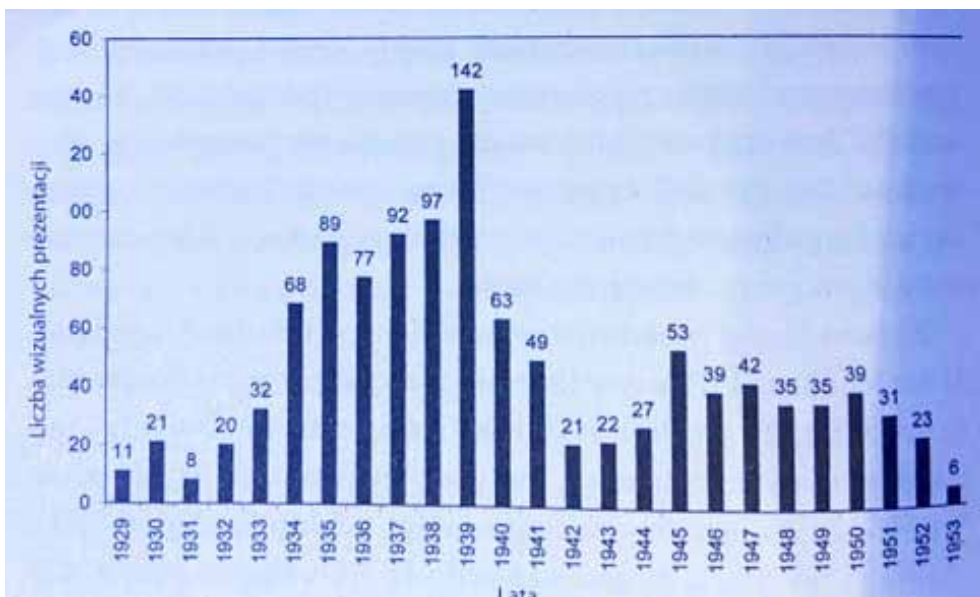
¹²² M. Przybyliński, L. Moryksiewicz, art.cyt.

¹²³ S. Fitzpatrick, dz.cyt., 6.

¹²⁴ J. Plamper, dz.cyt., 66.

¹²⁵ Tamże, 67.

również retuszowi. „Stalin osobiście oglądał zdjęcia i decydował, czy mają zostać opublikowane, czy też nie”¹²⁶. Częstotliwość, z jaką postać wodza pojawiała się w „Prawdzie”, zmieniała się na przestrzeni lat. Zmianie uległ także sposób, w jaki był on prezentowany. Od 1930 do 1933 r. wzmianki na temat wodza pojawiły się w tej gazecie niewiele razy. Początkowa faza propagowania kultu Stalina (1929 r.) nie obfitowała w działania tak intensywne, jak te podejmowane po 1933 r. Zaczęto ukazywać go pojedynczo, aby podkreślić, że pełnia władzy należy wyłącznie do niego. Pojawiały się również rzeźby oraz obrazy przedstawiające wodza¹²⁷.

Zdjęcie 28. Wizualne prezentacje Józefa Stalina w „Prawdzie”

Źródło: Kult Stalina. Studium alchemii władzy.

Powyższy wykres ukazuje porównanie liczby wizualnych prezentacji Józefa Stalina w tygodniku „Prawda” od 1929 do 1953 r.¹²⁸. Po zakończeniu wojny fotografie wodza pojawiały się z większą częstotliwością. Gazeta przyjęła również nieco luźniejszą formę. Znowu zaczęto pisać o codziennych wydarzeniach z różnych dziedzin życia społecznego. Poniższa fotografia przedstawia pierwszą stronę „Prawdy” z 10 maja 1945 r. Ma ona wyraźny podział na dwie części (kolumny). Po lewej stronie widnieją dwie fotografie. Na jednej z nich przedstawiony został wyłącznie Józef Stalin, natomiast na drugiej, umieszczonej poniżej, wódz znajduje się w towarzystwie Winstona Churchilla oraz Harrego Trumana. Po prawej stronie umieszczono odezwę do narodu rosyjskiego podsumowującą wydarzenie dzień wcześniej. 9 maja Niemcy zrezygnowali z walki, kończąc tym samym II wojnę światową i oddając zwycięstwo ZSRR¹²⁹.

¹²⁶ Tamże, 72.

¹²⁷ Tamże, 71–77.

¹²⁸ Tamże, 352.

¹²⁹ J. Plamper, dz.cyt., 103–104.

Zdjęcie 29. „Prawda” z 10 maja 1945 r.

Źródło: Kult Stalina. Studium alchemii władzy

pracowników Stalina. Skierowane były one w stronę wodza i miały na celu pokazać pełną aprobatę i uznanie dla jego osoby¹³².

Józef Stalin na różne sposoby okazywał swoją wyższość nad innymi ludźmi. Przykładem tego był sposób, w jaki prezentowano go, gdy znajdował się na trybunie przed Mauzoleum Lenina. Fotografie były wykonywane tak, aby trybuna wydawała się wyższa niż w rzeczywistości. Podkreślało to, że znajdujące się na niej osoby są ponad tymi, którzy obserwują je z dołu. Poniższa fotografia została opublikowana 2 maja 1947 r., dzień po defiladzie na placu Czerwonym, zorganizowanej z okazji 1 maja. Wódz znajdujący się w środku ma wzrok skierowany w stronę aparatu, którym wykonano zdjęcie. Dzięki temu potencjalny odbiorca mógł poczuć, że wspinały przywódca zwraca się właśnie do niego. Był to kolejny element manipulacji, pozwalający na ocieplenie wizerunku Stalina. Chciał, aby społeczeństwo czuło, że interesują go losy wszystkich ludzi, a każdy obywatel jest dla niego ważny¹³³.

Z czasem „Prawda” przestała umieszczać podpisy pod fotografiami Józefa Stalina. Miało to za zadanie podkreślić, że wódz jest najważniejszą osobą w państwie oraz postacią, którą każdy zna. Zwiększano w ten sposób autorytet Stalina¹³⁰. Inne gazety także publikowały wizerunek wodza z dużą częstotliwością. Dla obywatela ZSRR nie było dnia bez ujrzenia obrazu Stalina¹³¹. Dlaczego wizualna strona propagandy stosowanej przez Stalina miała tak duże znaczenie? Wiele osób pośród ludności ZSRR nie umiało czytać oraz pisać. Możliwe było zatem dostarczenie im informacji wyłącznie za pomocą obrazu lub dźwięku. W tym celu media, z gazetami na czele, publikowały fotografie, a artyści tworzyli plakaty oraz malowali obrazy. Często pojawiały się w nich również teksty tworzone przez współ-

¹³⁰ Tamże, 84.

¹³¹ J. Plamper, dz.cyt., 353.

¹³² M. Żyromski, art.cyt.

¹³³ J. Plamper, dz.cyt., 115–116.

Zdjęcie 30. Józef Stalin na trybunie przed Mauzoleum Lenina

Źródło: <https://library.syracuse.edu/blog/american-and-soviet-truth-pravda-in-special-collections/>

Jednak Stalin starał się zachowywać pozorną skromność. Jego zachowanie jest więc pełne sprzeczności. Chciał, aby postrzegano go jako skromnego, pomimo intensywnego propagowania kultu jego osoby. Ludzie mieli wielbić go nawet podświadomie, a czczenie go miało nigdy nie ustąpić, z czasem stawać się bardziej intensywnie i osiągać coraz większą skalę¹³⁴.

W drugiej połowie XX w. sytuacja związana z kultem Józefa Stalina zaczęła ulegać zmianie. W lutym 1956 r. Nikita Chruszczow – następca Stalina, dokonał prezentacji referatu *O kulcie jednostki i jego następstwach*. Miał on trafić do osób obecnych na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. Referat był atakiem na byłego wodza, wskazaniem wszelkich nieprawidłowości i wypaczeń, do których dochodziło podczas sprawowania rządów przez Stalina. Według Chruszczowa polityka Stalina była nieudolna, miliony ludzi straciły przez niego życie, a nikt nie mógł czuć się bezpieczny – nawet osoby z jego najbliższego otoczenia. On sam nie ufał nikomu. Były przywódca został również uznany za człowieka, który starał się za wszelką cenę sprawić, aby wszyscy oddawali mu cześć. Oskarżenia skierowane przez Chruszczowa w stronę nieżyjącego już Stalina (zmarł 5 marca 1953 r.) były słuszne. Następstwem tej krytyki poprzednika było uniewinnienie większości osób, które zostały osadzone w więzieniach na jego polecenie¹³⁵. Zaczęto również stopniowo pozbywać się wizerunku byłego wodza z przestrzeni publicznej, na przykład z urzędów usuwano obrazy lub fotografie, na których się znajdował¹³⁶.

¹³⁴ J. Plamper, dz.cyt., 194.

¹³⁵ M. Jarośniński, *Tajny referat Chruszczowa o kulcie jednostki i zbrodniach Stalin*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/tajny-referat-chruszczowa-o-kulcie-jednostki-i-zbrodniach-stalina-0> (dostęp: 25.03.2024).

¹³⁶ J. Plamper, dz.cyt., 342.

Dla Stalina ważne było jak był odbierany przez społeczeństwo. Czy tyran, który rządził tak silną ręką i zadawał cierpienie milionom ludzi, mógł przedstawiać siebie jako dobrego i łagodnego wodza? W jaki sposób chciał przekonać społeczeństwo, że jego działania mają na celu dobro państwa? Jednym ze sposobów, które stosował Józef Stalin w celu ocieplenia swojego wizerunku, było wielokrotne pozowanie do fotografii w towarzystwie dzieci. Celem tych działań było ukazanie wodza jako „ojca narodów”. Chciał, aby społeczeństwo żyło w przekonaniu, że dobrze kieruje on państwem oraz troszczy się o jego przyszłość. Jak wiadomo, dzieci są przyszłością każdego narodu. Warto wspomnieć, że Józef Stalin zaczął pojawiać się na zdjęciach w towarzystwie obcych dzieci, a nie własnych, choć miał córkę Swiełtlanę oraz syna Jakuba¹³⁷. Fotografia poniżej przedstawia wodza biorącego udział w pochodzie sportowców w Moskwie. Na pierwszym planie widoczny jest mały, uśmiechnięty chłopiec, który stoi na balustradzie. Stalin trzyma dziecko za rękę. Fotografia ta ma wywrzeć na odbiorcy wrażenie bliskiego kontaktu wodza z dziećmi oraz ich wzajemnej sympatii. Stalin podtrzymuje chłopca, aby nie spadł. Kreuje się więc na opiekuńczego, troskliwego i oddanego przywódcę państwa, który dba o bezpieczeństwo i komfort obywateli, nie unika kontaktu osobistego. Fotografię opublikowano w 1946 r. na pierwszej stronie dziennika „Prawda”¹³⁸.

Zdjęcie 31. Józef Stalin z chłopcem podczas pochodu sportowców w 1946 r.

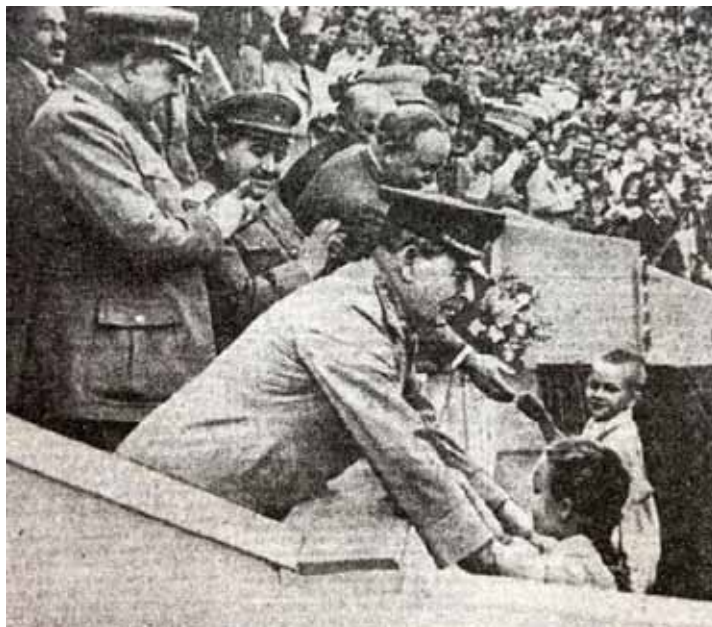
Źródło: <https://facet.wp.pl/industrina-lublen-sierp-jak-imiona-w-zsrr-pomagaly-budowac-nowy-ustroj-6036895204090497a>

Józef Stalin wielokrotnie brał udział w obchodach różnych wydarzeń. Wiedział, że tworzone wtedy fotografie z jego udziałem mają duże znaczenie dla jego wizerunku. Poniższe zdjęcie powstało podczas Wszechrosyjskiego Dnia Kultury Fizycznej

¹³⁷ Zob. E. Watała, *Córka Stalina*, Warszawa 2013. Książka jest biografią Swiełtany Allilujewej. Zawiera opis dorastania jedynej córki wodza w cieniu jej ojca oraz wskazuje problemy, z jakimi kobieta mierzyła się po śmierci rodziców.

¹³⁸ J. Plamper, dz.cyt., 86–87.

w 1947 r. Ponownie widzimy wodza nachylającego się do dziewczynki, obok której stoi chłopiec wręczający bukiet Wiaczesławowi Mołotowowi¹³⁹. Stalin ukazywany był w towarzystwie dzieci – głównie dziewczynek oraz kobiet, które należały do mniejszości narodowych, aby podkreślić, że jest on „ojcem narodów”¹⁴⁰. Dodatkowo miało to wskazywać, iż jest on ponad „zwykłymi” obywatelami, dlatego należą mu się szacunek i posłuszeństwo¹⁴¹.

Zdjęcie 32. Józef Stalin w trakcie Wszechrosyjskiego Dnia Kultury Fizycznej w 1947 r.

Źródło: Kult Stalina. Studium alchemii władzy

18 grudnia 1948 r. w Teatrze Wielkim odbyły się obchody 70. urodzin Józefa Stalina. Gości było tylu, ilu zdołało się zmieścić, jednak nie byli to przypadkowi ludzie, lecz dokładnie wybrane osoby. Wszyscy przemawiający wychwalali wodza, a zgromadzeni wiwatowali na jego cześć. Na poniższej fotografii, wykonanej podczas tej właśnie imprezy, ponownie dostrzec można grupkę dzieci, które wręczają uradowanemu wodzowi kwiaty. Każdy moment był dobry, aby uwypuklić elementy ocieplające wizerunek przywódcy. Szczególnie urodziny Stalina były istotnym wydarzeniem, które przykuwało uwagę ogromnej liczbie ludzi. Warto było więc i przy tej okazji podkreślić jego pozytywne relacje z dziećmi, które uwielbiały wodza i chętnie brały udział w spotkaniach z nim¹⁴².

¹³⁹ Tamże, 120. Wiaczesław Mołotow to polityk radziecki, działacz komunistyczny, premier ZSRR.

¹⁴⁰ J. Plamper, dz.cyt., 93.

¹⁴¹ Tamże, 120.

¹⁴² D. Wołkogonow, *Wirtuoz kłamstwa, dyktator myśli*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2006, 704 i n.

Zdjęcie 33. Obchody 70. urodzin Józefa Stalina

Źródło: <https://styl.interia.pl/spoleczenstwo/news-urodziny-dykta-tora-jak-swietowal-jozef-stalin,nId,5502608>

przywiązania do ojczyzny. Dzięki jego decyzjom kraj był idealnym miejscem do życia zarówno dla dorosłych, jak i przede wszystkim dla dzieci. Działalność wodza zapewniała najmłodszym dobre życie w przyszłości¹⁴³.

Zdjęcie 34. Plakat propagandowy
Irakiego Toidze z 1947 r.

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2017/03/30/ojciec-wszystkich-dzieci-galeria-najbardziej-kuriozalnych-ilustracji-stalina-z-dziatwa/>

pytanie jest przecząca. Propaganda robiła jednak wszystko, aby przekonać ludzi, że jest inaczej – dużo lepiej niż w rzeczywistości¹⁴⁴.

Motyw Józefa Stalina w towarzystwie dzieci był inspiracją dla artystów do tworzenia plakatów propagandowych. Pokazywali oni, że już najmłodsi obywatele, nieświadomi i nierozumiejący otaczającego ich świata, uwielbiali wodza, który się nimi „opiekował”. Dziecko na poniższym plakacie trzyma w ręce flagę ZSRR. Miało to dodatkowo podkreślić, że Stalin, który dobrze rządził swoim państwem, kształtował i wzmacniał poczucie

Kwiaty były elementem powtarzającym się na obrazach, plakatach oraz fotografiach Józefa Stalina z dziećmi. Wręczenie danej osobie bukietu kwiatów jest dowodem uznania, okazania szacunku oraz sympatii. To właśnie dlatego wodza często uwieczniano w momentach, gdy był obdarowywany przez dzieci kwiatami. Na poniższym plakacie Stalin trzyma duży bukiet róż. Dziewczynka widoczna na obrazku również ma kwiaty, które prawdopodobnie także zaraz zostaną mu wręczone. Chłopiec uśmiecha się, jest szczęśliwy, że może znajdować się blisko wspaniałego wodza. W górnym lewym rogu plakatu znajduje się napis: „Dziękujemy drogiemu Stalinowi za szczęśliwe dzieciństwo”. Czy naprawdę takie było? Analizując poszczególne aspekty życia społeczeństwa ZSRR za czasów, gdy Józef Stalin był u władzy, odpowiedź na to

¹⁴³ A. Wolnicka, *Ojciec wszystkich dzieci. Galeria najbardziej kuriozalnych ilustracji Stalina z dziatwą*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2017/03/30/ojciec-wszystkich-dzieci-galeria-najbardziej-kuriozalnych-ilustracji-stalina-z-dziatwa/> (dostęp: 18.03.2024).

¹⁴⁴ A. Wolnicka, art.cyt.

Zdjęcie 35. Plakat propagandowy Niny Watoliny z 1950 r.

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2017/03/30/ojciec-wszystkich-dzieci-galeria-najbardziej-kuriozalnych-ilustracji-stalina-z-dziatwa/>

Zdjęcie 36. Plakat propagandowy Konstantina Iwanowa z 1952 r.

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2017/03/30/ojciec-wszystkich-dzieci-galeria-najbardziej-kuriozalnych-ilustracji-stalina-z-dziatwa/>

Poniższy plakat przedstawia chłopca, który stoi obok choinki. W jego ręce znajduje się flaga ZSRR – częsty element propagandowych plakatów z udziałem dzieci. Na ścianie przed chłopcem widnieje obraz – portret Józefa Stalina. Na dole znajduje się napis: „Szczęśliwego Nowego Roku, ukochany Stalinie!”. Plakat pokazuje, że każdy obywatel powinien posiadać w swoim domu obraz wodza oraz pamiętać o przywódcy zawsze, szczególnie podczas ważnych wydarzeń lub, jak w tym przypadku, świętowania Nowego Roku. Stalin był „centrum” ZSRR¹⁴⁵.

Władze ZSRR w dużej mierze skupiały się na dzieciach, ponieważ łatwo było nimi manipulować. Propaganda działała również w szkołach, w których panował zakaz nauczania religii. Chciano, aby dzieci od najmłodszych lat uważały wodza za najwyższą władzę. Nikt nie mógłby być postawiony wyżej nawet Bóg. Powstawały także organizacje młodzieżowe, które były podporządkowane partii¹⁴⁶. Poniższy plakat przedstawia chłopca, za którym widnieje wizerunek Pawki Morozowa – młodzieńca, który był stawiany młodzieży ZSRR za wzór. Silnie działające w tamtym okresie propaganda i manipulacja wpłynęły na niego na tyle, że doniósł na własnego ojca. Mężczyznę skazano na śmierć za nielegalne posiadanie zboża. Rodzina dokonała na Pawce Morozowie samosądu, ale władze przedstawiały go jako ofiarę, a jego zachowanie uważano za wzorowy przykład tego, jak należy postępować¹⁴⁷.

Jednak niektóre fotografie Stalina z udziałem dzieci z czasem stały się problematyczne. Przykładem jest zdjęcie, które powstało w 1936 r. w trakcie uroczystości odbywających się na Kremlu. Wódz znajduje się na nim w towarzystwie małej dziewczynki – Geli Markizowej. Miała ona obdarować Stalina kwiatami oraz pocałunkiem.

¹⁴⁵ Tamże.

¹⁴⁶ M. Przybyliński, L. Moryksiewicz, art.cyt.

¹⁴⁷ Tamże.

Zdjęcie 37. Plakat z wizerunkiem chłopca i portretem Pawła Morozowa

Źródło: <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D13RQZRTq>

Fotografia została rozpowszechniona na dużą skalę, a sama dziewczynka zyskała ogromną sympatię ze strony ludzi. Jednak rok po tym wydarzeniu ojca Geli uznano za zdrajcę i skazano na śmierć. Zginął w 1938 r. Podobny los spotkał matkę dziewczynki, którą również zatrzymano, a wkrótce po tym pozbawiono życia. Pojawił się problem – rozdyskrebowano już ogromną liczbę rzeźb, pocztówek oraz plakatów odwzorowujących fotografię Józefa Stalina i Geli ze spotkania na Kremlu. Dziewczynka stała się córką zdrajcy, który został zamordowany na rozkaz wodza. Nie mogła być zatem ukazywana w jego towarzystwie¹⁴⁸. Postanowiono, że dzieła ukazujące Stalina i Gelę poddane zostaną retuszowi. Jej wizerunek został usunięty, a na jego miejsce trafiła podobizna innej dziewczynki, która również kiedyś odwiedziła wodza¹⁴⁹.

Momenty z życia Józefa Stalina, którym towarzyszyły duże emocje, miały znaczący wpływ na postrzeganie wodza. Były uwieczniane na fotografiach i używane w celu manipulacji,

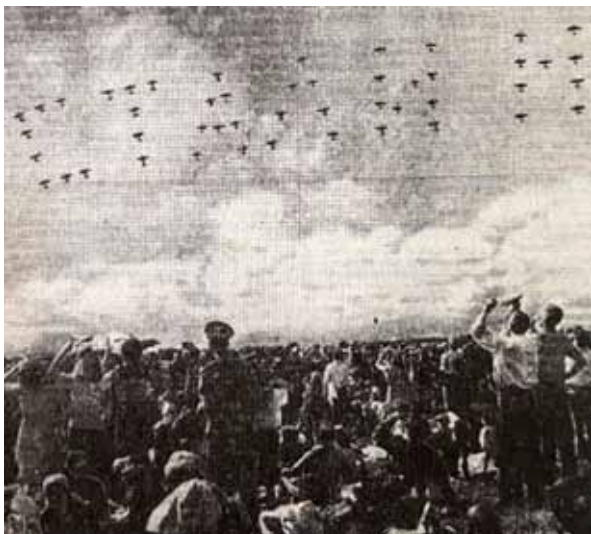

Zdjęcie 38. Józef Stalin i Gela Markizowa

Źródło: https://joemonster.org/art/46138/Dziewczynka_ze_zdjecia_ze_Stalinem_szczesliwe_dziecinstwo_Engelsiny_Markizowej

¹⁴⁸ Reszka, Dziewczynka ze zdjęcia ze Stalinem – szczęśliwe dzieciństwo Engelsiny Markizowej, https://joemonster.org/art/46138/Dziewczynka_ze_zdjecia_ze_Stalinem_szczesliwe_dziecinstwo_Engelsiny_Markizowej (dostęp: 18.03.2024).

¹⁴⁹ A. Łabuszewska, Dziewczynka z fotografii, <https://labuszewska.blog.tygodnikpowszechny.pl/2010/01/29/dziewczynka-z-fotografii/> (dostęp: 18.03.2024).

Zdjęcie 39. Obchody Dnia Lotnictwa w 1947 r.

Źródło: *Kult Stalina. Studium alchemii władzy*

Józef Stalin, pełniąc rolę przywódcy, brał udział w uroczystościach z okazji różnych świąt. 3 sierpnia 1947 r. wypadał Dzień Lotnictwa. Fotografia obok wykonana została podczas obchodów tego święta, a opublikowano ją w „Prawdzie”. Przedstawia ona ludzi obserwujących uroczysty przelot samolotów, które nad ich głowami uformowały się w szyk przedstawiający wyraz STALIN¹⁵¹.

Do fotografii dołączono artykuł, który zawierał opis przebiegu uroczystości:

Towarzysz Stalin! – przebiega okrzyk po kolejnych rzędach. Setki tysięcy osób z niezwykle entuzjazmem witają wielkiego przywódcę narodu radzieckiego. Ich burzliwy aplauz wyraża miłość i wdzięczność robotników dla organizatora wszystkich zwycięstw narodu radzieckiego, dla mądrego nauczyciela, wodza i przyjaciela, założyciela potężnych radzieckich sił powietrznych. Z imieniem Stalina cały kraj buduje swoją flotę powietrzną. Z imieniem Stalina radzieccy piloci bezlitośnie miażdżą wroga w powietrzu i na ziemi. Z imieniem Stalina słynni lotnicy wczoraj rozpoczęli wspaniały pokaz swoich umiejętności¹⁵².

Według tego opisu wszelkie sukcesy należało zawdzięczać wodzowi. Stalin był przedstawiany także jako osoba, dzięki której ZSRR zawsze będzie zwyciężać, jego nieudolność utrzymywano bowiem w tajemnicy. Również indywidualne zasługi pilotów przypisywane były Stalinowi. Każde święto w rzeczywistości odbywało się na jego cześć. Dodatkowo Stalin opisany został jako „nauczyciel”, od którego wszyscy powinni się uczyć. Nazywano go także „przyjacielem”. Czy można tak określić osobę, która przyczyniła się do śmierci tak ogromnej liczby ludzi? Propaganda działająca w ZSRR była bezwzględna. Wpływała na emocje obywatela, pokazując mu, że wszyscy kochają Stalina, a skoro tak jest, to on też powinien się do tego zastosować.

¹⁵⁰ J. Plamper, dz.cyt., 86.

¹⁵¹ Tamże, 121–123.

¹⁵² J. Plamper, dz.cyt., 122.

ponieważ wpływały w konkretny sposób na odczucia odbiorcy. Ludzie mogli utożsamiać się z wodzem przedstawianym w sytuacjach, które dotyczyły każdego człowieka. Stalin chętnie manipulował ludźmi, wykorzystując silne emocje. Podczas wystąpienia, które odbyło się w 1935 r., powiedział: „Życie stało się bardziej radosne, Towarzy-sze, życie stało się łatwiejsze!”¹⁵⁰. Czy w rzeczywistości tak było? Codziennosc obywateli ZSRR nie była tak kolorowa, jak opisywał ją przywódca. Wręcz przeciwnie, ludzie musieli zmagać się z wieloma trudnościami i wszechobecnym terrorem.

Jak bowiem można nie uwielbiać wodza, któremu tyle się zawdzięcza? Według przekazów propagandowych życie ludzi w ZSRR było szczęśliwsze dzięki Stalinowi.

Stalin brał udział w wielu pogrzebach. Czternaście razy niósł trumnę¹⁵³. Momentem, który mógł zostać uznany za emocjonalny, był pogrzeb jego żony – Nadieždy Allilujewy. Miała ona popełnić samobójstwo w 1932 r. Czy do jej śmierci nikt się nie przyczynił? Stalin wraz z żoną brał udział w przyjęciu, podczas którego nie okazywał jej szacunku. Dzień po tym, gdy postanowiła oddalić się w samotności, zmarła z powodu postrzału w głowę¹⁵⁴. Według autora książki *Stalin. Dwór czerwonego cara*, wódz po śmierci żony powiedział: „Okaleczyła mnie”, a na widok jej ciała w trumnie zaczął płakać¹⁵⁵. Emocje wodza z pewnością wzbudzały współczucie i zmniejszały podejrzenia, które mogłyby być kierowane w jego stronę. Stalin potraktował samobójstwo Nadieždy jako zniewagę. Nie wziął udziału w pogrzebie i zakazał doszukiwania się w jej śmierci udziału innych osób. Być może chciał, aby oficjalna wersja dotycząca samobójstwa nie została podważona. Padły oskarżenia mówiące o tym, że szyja Nadii pokryta była śladami palców. Nigdy nie zbadano, w jaki sposób zmarła żona Stalina¹⁵⁶.

Niekiedy wódz okazywał uczucia w kierunku swoich najbliższych. Nazywał córkę Swietłanę „swoją małą gospodynią”. Lubił spędzać z nią czas oraz pomagać jej w nauce. Osoby obserwujące relacje Stalina z córką były w szoku, widząc wodza w takiej odsłonie. Niezbyt często można było zaobserwować go okazującego uczucia. Wręcz przeciwnie, na co dzień był człowiekiem poważnym, a nawet oschłym i brutalnym w stosunku do innych¹⁵⁷.

Poniższa fotografia pochodzi z 1946 r. Została wykonana podczas pogrzebu Michaiła Kalinina – radzieckiego polityka. Stalin ukazany na zdjęciu znajduje się w pierwszym rzędzie pochodu pogrzebowego. Wskazuje to na zaangażowanie z jego strony oraz szacunek wobec zmarłego. Miało to okazać empatię i jedność ze społeczeństwem również w trudnych chwilach. Wódz chciał, aby ludzie wierzyli, że ich problemy są dla niego ważne. Dodatkowo był to dobry moment do obserwacji zachowań. Po prawej stronie fotografii zobaczyć można Andrieja Żdanowa – współpracownika Stalina, któremu już wówczas doskwierała choroba, a wkrótce podzielił los Kalinina¹⁵⁸.

Żdanow zmarł w 1948 r. W jego pogrzebie również uczestniczył Józef Stalin, który szedł tuż za trumną. Jak podaje autor książki *Stalin. Dwór czerwonego cara*, Żdanow był blisko związany z wodzem. „Tego wieczoru, na stypie, Stalin się upił: wraz z odejściem Żdanowa stracił jedynego towarzysza, który dorównywał mu intelektualnie”¹⁵⁹. Jeżeli wódz rzeczywiście traktował Andrieja jak przyjaciela, moment

¹⁵³ J. Plamper, dz.cyt., 84.

¹⁵⁴ V. Wiernicka, *Gwałt, ślub i samobójstwo, czyli krótka historia małżeństwa Stalina*, <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2020/08/28/gwalt-slub-i-samobojstwo-czyli-krotka-historia-malzenstwa-stalina/> (dostęp: 28.03.2024).

¹⁵⁵ S. Sebag-Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2004, 134 i n.

¹⁵⁶ V. Wiernicka, art.cyt.

¹⁵⁷ S. Sebag-Montefiore, dz.cyt., 134 i n.

¹⁵⁸ Tamże, 630 i n.

¹⁵⁹ S. Sebag-Montefiore, dz.cyt., 630 i n.

Zdjęcie 40. Pogrzeb Michaiła Kalinina, 1946 r.

Źródło: *Stalin. Dwór czerwonego cara*

jego śmierci mógł być dla niego trudny. Niewątpliwie, biorąc udział w uroczystościach pogrzebowych, chciał okazać szacunek względem współpracownika, a także jedność partyjnych towarzyszy. Społeczeństwo miało widzieć obraz zgodnej i stabilnej władzy.

Zdjęcie 41. Pogrzeb Andrieja Żdanowa, 1948 r.

Źródło: *Stalin. Dwór czerwonego cara*

Zdarzało się, że wódz pojawiał się na fotografiach w towarzystwie kobiet. Prawdopodobnie dwie z ukazanych na poniższym zdjęciu były z nim w związku¹⁶⁰. Zadaniem kobiet było ocieplenie chłodnego wizerunku przywódcy. Ich delikatność kontrastowała z jego siłą, a co za tym idzie – jeszcze bardziej ją podkreślała. Przedstawianie wodza w ich towarzystwie na fotografiach miało także pokazać, że kobiety popierają i jego, i jego rządy.

¹⁶⁰ Tamże, 310 i n.

Zdjęcie 42. Józef Stalin w towarzystwie kobiet

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2018/11/16/pragnal-rozbierac-nie-tylko-polske-az-trudno-uwierzyc-w-milosne-i-erotyczne-oblicze-biografii-wiaczeslaw-molotowa/>

Emocje nie opadły nawet po śmierci Józefa Stalina. Jak już wspomniano, wódz zmarł 5 marca 1953 r. na skutek wylewu krwi do mózgu. W jaki sposób faktycznie odszedł Stalin? Nie czuł się dobrze już od 28 lutego. Następnego dnia został znaleziony w swoim pokoju. „Dyktator leżał nieprzytomny na podłodze i ledwo się poruszał. Jego ubranie było przesiąknięte moczem, a mowa bełkotliwa”¹⁶¹. Współpracownicy Stalina po dotarciu na miejsce zdecydowali, że nie wezwą lekarzy. Mogli obawiać się, że wódz byłby temu przeciwny, lecz mogło to być także celowe działanie, którego skutkiem była śmierć przywódcy. Gdy finalnie wezwano lekarzy było już za późno na pomoc. Informacja ogłaszająca śmierć wodza brzmiała w następujący sposób: „Przestało bić serce współbojownika i genialnego kontynuatora dzieła Lenina, mądrego Wodza i Nauczyciela Partii Komunistycznej i narodu radzieckiego”¹⁶². Pomimo śmierci Stalina kult jego osoby wciąż trwał, a nawet zwiększał się. Obywatele ZSRR byli zobowiązani do okazywania rozpaczyny po stracie przywódcy. Podczas pogrzebu, który odbył się 9 marca 1953 r., chcieli za wszelką cenę zbliżyć się do głównego miejsca wydarzeń. Poniżej umieszczona została strona z dziennika „Konsomolskaja Prawda” informująca o śmierci Józefa Stalina¹⁶³.

Śmierć Stalina zapoczątkowała wyścig o przejęcie po nim władzy w ZSRR¹⁶⁴. Znajdujące się poniżej fotografie powstały podczas pogrzebu wodza. Zawierają ujęcia z różnych perspektyw. Na pierwszym zdjęciu po lewej stronie widnieją

¹⁶¹ Polskie Radio, *Śmierć Stalina – ulga dla świata i krokodylę lży komunistów*, <https://www.polskieradio.pl/39/156/arttykul/2467572,smierc-stalina-%E2%80%93-ulga-dla-swiat-i-krokodyl-lzy-komunistow> (dostęp: 29.03.2024).

¹⁶² Tamże.

¹⁶³ Tamże.

¹⁶⁴ S. Sebag-Montefiore, dz.cyt., 630 i n.

Ławrientij Beria oraz Gieorgij Malenkow, a po prawej – Nikołaj Bułganin¹⁶⁵. Na środku zdjęcia za nimi stoi otwarta trumna z ciałem Józefa Stalina.

Zdjęcie 43. Informacja o śmierci Józefa Stalina

Źródło: <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2467572,Smierc-Stalina-%E2%80%93-ulga-dla-swiata-i-krokodyle-lzy-komunistow>

Zdjęcie 44. Pogrzeb Józefa Stalina

Źródło: <https://historia.rp.pl/historia/art2073311-tajemnica-smierci-jozefa-stalina>

Druga fotografia ukazuje na pierwszym planie ciało Józefa Stalina spoczywające w trumnie otoczonej kwiatami. Chciano, aby nawet po śmierci był on przedstawiany jako postać ważniejsza od pozostałych ludzi znajdujących się na zdjęciu¹⁶⁶.

Pamięć o Józefie Stalinie nie umarła wraz z nim. System rządów, który wprowadził za życia, nadal trwał, władze ZSRR wciąż rozpowszechniały jego wizerunek. Wydarzeniem przełomowym było jednak ogłoszenie przez Chruszczowa referatu potępiającego metody stalinowskie i samego przywódcę, o czym była mowa wcześniej. Stalin był bardzo kontrowersyjną postacią. Zbrodnie, jakich się dopuścił,

¹⁶⁵ P. Łepkowski, *Tajemnica śmierci Józefa Stalina*, <https://historia.rp.pl/historia/art2073311-tajemnica-smierci-jozefa-stalina> (dostęp: 29.03.2024).

¹⁶⁶ J. Plamper, dz.cyt., 137.

Zdjęcie 45. Trumna z ciałem Józefa Stalina

Źródło: Kult Stalina. Studium alchemii władzy

badane są do dziś¹⁶⁷. Wiele dokumentów powstałych za jego rządów nadal objętych jest tajemnicą, podobnie sprawa wygląda w przypadku fotografii, na których był uwieczniany. Należy mieć nadzieję, że wraz z upływem czasu rosyjskie archiwa zastaną otwarte dla naukowców i szerszego grona osób zainteresowanych historią. Wtedy z pewnością pojawią się nowe materiały umożliwiające prowadzenie dalszych badań na temat kształtowania jego wizerunku i manipulowania wyobrażeniami na temat wodza za sprawą wszelkich materiałów graficznych, w tym fotografii.

Podsumowując, należy wskazać, iż przedstawione w tym rozdziale wyniki badań pozwalają stwierdzić, że społeczeństwo ZSRR było poddane manipulacji bardzo silnie oddziałującej na stan wiedzy o sylwetce i dokonaniach wodza. Z przeprowadzonej analizy wynika, że Józefowi Stalinowi udało się stworzyć wizerunek wspaniałego przywódcy, który był wielbiony przez społeczeństwo. Kończąc tę część rozważań, trudno nie zauważyć, że ludzie żyjący w ZSRR byli na różne sposoby zastraszani, co w znacznym stopniu wpływało na ich stosunek do wodza. Analizie poddane zostały wizualne prezentacje przywódcy w mediach, między innymi w dzienniku „Prawda”. Publikowane tam fotografie miały duży wpływ na budowanie dość pozytywnego wizerunku Józefa Stalina oraz umacnianie kultu jego osoby, który trwał także przez pewien czas po jego śmierci.

5. PODSUMOWANIE

Celem prowadzonych przeze mnie badań było pokazanie znaczenia fotografii jako narzędzia propagandy. Badaniu poddane zostały fotografie Józefa Stalina, które były wykorzystywane do propagandy i manipulacji w celu kształtowania pozytywnego

¹⁶⁷ Tamże, 343.

oraz korzystnego wizerunku wodza w latach 1945–1953. Zaprezentowałam również jak manipulacja fotografiami wpłynęła na karierę polityczną Józefa Stalina.

W związku ze specyficznym charakterem moich badań uważam, że artykuł mógłby posłużyć jako pomoc w pracach badawczych na temat historii propagandy i totalitaryzmu w ZSRR. Publikacja mogłaby również wspomóc badania dotyczące manipulacji w mediach i ich wpływu na odbiorców, fotografii jako narzędzia propagandy i manipulacji oraz roli obrazu w kształtowaniu poglądów i opinii ludzi. Może ona także wesprzeć działania mające na celu zwrócenie uwagi na aktualność problemu stosowania manipulacji za pomocą fotografii i budowania kultu jednostki również w obecnych czasach.

BIBLIOGRAFIA

- Bajka Z., *Historia mediów*, Kraków 2008.
- Butkiewicz M., Konopacka S., *Manipulacja w mediach*, Opole 2012.
- Butkiewicz M., Łuczuk P., *Od Stalina do Putina. Media w procesie umacniania kultu jednostki*, Warszawa 2018.
- Fitzpatrick S., *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, tłum. J. Gilewicz, Kraków 2012.
- Goban-Klas T., *Zarys historii i rozwoju mediów. Od malowideł naskalnych do multimedii*, Kraków 2001.
- Khlevniuk O., *Stalin. Nowa biografia*, tłum. D. Bał, Kraków 2016.
- King D., *The Commissar Vanishes: The Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*, Londyn 2014.
- Niklas A., Niklas T., *Historia fotografii*, Poznań 2021.
- Plamper J., *Kult Stalina. Studium alchemii władzy*, tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Wydawnictwo Naukowe Scriptorium, Warszawa 2014.
- Sebag-Montefiore S., *Stalin. Dwór czerwonego cara*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2004.
- Wołkogonow D., *Wirtuoz kłamstwa, dyktator myśli*, tłum. M. Antosiewicz, Warszawa 2006.

PHOTOGRAPHY AS A TOOL OF PROPAGANDA ON THE EXAMPLE OF MANIPULATION OF PHOTOS OF JOSEPH STALIN (1945–1953)

Summary

The article presents the influence of manipulated photographs on the process of building a political career and a positive image of the leader of the USSR – Joseph Stalin. Using photography as one of the tools of propaganda is an effective method of manipulating the awareness and worldview of recipients, and has a significant impact on creating the desired image of the leader. The work analyzes photos of Joseph Stalin, which not only shaped his political career, but above all helped build a personality cult in the years 1945–1953. The method of analyzing graphic materials was used. The research showed that photo manipulation has been practiced since the invention of photography. Joseph Stalin willingly used retouched photos to strengthen his political position and gain the sympathy and gratitude of Russians.

Key words: Joseph Stalin, USSR, photography, history of photography, retouching, manipulation, propaganda, image

Nota o Autorce

Wiktoria GAWRYJOLEK – studentka studiów II stopnia na kierunku dziennikarstwo i komunikacja społeczna na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Zainteresowania badawcze koncentrują się wokół dziennikarstwa, mechanizmów propagandy i manipulacji.
Kontakt e-mail: wiktoriagawryjolek@gmail.com